

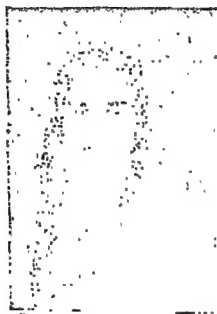
શ્રી. કરસનદાસ માણેકને
સસ્નેહ.

મારું કથિતવ્ય

શ્રીમતી અરુણા અસદ્અલીના જીવનપ્રસંગો અને ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિ દરમ્યાન એમણે વીતાવેલા શુભજીવનની ઠેકઠીક રોમાંચકારી ઘટનાઓ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનું જીવન અને કાર્ય જોવા છે તેવા અહીં ચીતરવાનો મારો આ નામ પ્રયત્ન છે. એના મૂળના રંગો જિયર મારા કસબના, કારીગરીના રંગો પૂરવા જરાય મને ઠીક લાગ્યા નથી. એમનું જીવન જ સ્વયં એવા રંગોએ રંગાયેલું છે કે એને અન્ય રંગોના અલંકારોની જરૂર રહેતી નથી. એ સ્વયં એવું રોમાંચક, વિવિધ અને રહસ્યમય છે, એવું સ્વયંપ્રેરિત છે કે એને કોઈ અવલંબનોની જરૂર રહેતી નથી.

મુદ્રેશ ગાંધી

શ્રીમતી અરુણા

એ. આઈ. સી. સી.માંથી ભૂગર્ભવાસ

આજે ચાર વર્ષના ભૂગર્ભવાસ પછી શ્રીમતી અરુણા અસ-
ફઅલીએ નહેરમાં દેખાવ દીધો. ૧૯૪૨ માં ભૂગર્ભમાં ગયા પછી
પહેલીજનાર જનતા સમક્ષ દેખાવ હેતા, કલકત્તાના દેશનિધુપાર્કમાં તેમના

સન્માનાર્થે એકત્ર થયેલી વિગટ જનતાને ઉલ્લેખી એમણે કહ્યું, 'લોકોની
 તાકત વધારવા માટે હવે પત્રીના તથા મહિના સુધી વિદ્યાર્થીઓ અને
 જનતાએ પ્રિટિશ માનવો સંપૂર્ણ અને સર્વાંગી બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ
 હાથ ધરવો જોઈએ, કેએસ હિન્દી આઝાદી માટે લડી રહી છે, અને
 કેએસને વધુ બળવાન બનાવવી એ તમારી ફરજ છે કેએસ લોકોની
 સહાય છે અને તેની ૧૯૪૨ ની ઑગસ્ટમાં લોકોએ જે માર્ગે જવાનો
 નિર્ણય કર્યો તે માર્ગે કેએસે જવું જોઈએ ધાગસભાઓમાનો કાર્યક્રમ
 અમનમાં મૂકવા માટે શીત માણ્યો છે વિદ્યાર્થીઓ અને જનતાને
 એ સાથે કોઈ લાગતુવગત નથી મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણને 'કરો
 યા મરો'નું સૂત્ર આપ્યું એ સૂત્ર હજી મારા કાનમાં ગૂંજી રહ્યું છે.
 અને હું એ પ્રભાણે જ જીવન જીવવા માગુ છું

વાઈસરોય ધારાસભામાં ભલે લાંચાચોડા લાગ્યો કરે, અને સારી વર્તણૂક માટે મળ્યોને શીખામણ આપે પરંતુ તેમને અને તેમના જાતમાઈઓને આવી સભામાં આવીને ભાગ્ય કરવાનો હું પડકાર કરું છું. ધારાસભાના બધીવાર મદ્રાસમાં નહિ પરંતુ અહીં લોકો મગમગ આવીને નિવેદન કરવાની હું તેમને ચેલેન્જ ફેંકું

કામળાંગીમાંથી ક્રાન્તિવાદી બનેલી ૧૯૪૨ ની આ વીરંગના અરણ્યાના નિંદર વ્યક્તિઓમાં સરકાર પ્રત્યે જરા જોડાઈને કડવાશ નથી. એક સ્વદેશાભિમાની નારીને હજો એવી રુપરૂ અને અંતરના ઉંડાણમાંથી તણુખા ઝરતી વાણીને એ જનતા સમક્ષ વહેતી મૂકે છે. એ વાણીમાં એટલું સત્ય મળે છે. દેશની આ આદીનો મુક્તિમંત્ર પુઠનારા-ઓ માટે વાણીના શણગાર વ્યર્થ છે. કારણ કે એ શણગાર એવે એમને કાંઈ છુપાવવા જેવું નથી. એ શણગાર અને વાણીનો વેભવ રાજકારણની અડીધુડીમાં પડેલા માટે ન હોય. જેણે દેશને ચરણે જીવન સોંપ્યું છે એમને પ્રથમ દેશ અને પછી રાજકારણ.

અંસીની રાણી ૧૯૫૭ ની વીરંગના હતી, પણ ૧૯૪૨ ના આગરટની લોકક્રાંતિની વીરંગના અરણ્યા આસફબલી છે. કાંઈ અપૂર્વ નવલકથાના ઉવડનાં પ્રકરણો જેવું રામાંચક પરાક્રમેથી ભરેલું જેવું જીવન છે એવી આ લખડીન બળવાખોર તરૂણી કેવા તત્વોથી દટાયેલી છે? નવાઈ જેવું તો એ છે કે એક સંસ્કારી સન્નારીની કામળતા અને સૌંદર્ય તેમને વર્ષા હોવા છતાં તેમનામાં પ્રખર બળવાખોર જેવું ધૈર્ય અને ચેતનતા તણુખા સળગે છે.

વીસમી સદી અડધી વીતી જવા આવતા છતાં પણ હિંદુસ્તાનમાં
 સ્ત્રીઓનું સ્થાન કયા છે ? પરિણિત સ્ત્રીઓ સમાજ કે ગણની સેવા
 કરી શકે કે કેમ ? લગ્ન સ્ત્રી વિકાસને બાધક છે કે વિમુક્તક છે ?
 આવા આવા પ્રશ્નોનો જવાબ અમુકા બહેનના જીવનના પ્રકરણોમાંથી
 જડે છે

વીસમી સદી જગતના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે યાદ ગઈ જશે
 આ સદી એ ધર્મણુનો જ સમય છે. ૧૮૬૬ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં
 નાના મોટા રાષ્ટ્રો વચ્ચે ધર્મણુ અને લડાઈ સતત રહી છે. અને તે
 ઉપરાંત નવા અને જુના વચ્ચેના મૂલ્યાંકનમાં આ સદીમાં જે પરિ-
 વર્તનો થઈ ગયા તેટલા કોઈ પણ કાળે થયા નથી. આ નૂતનયુગના
 પરિવર્તનોના આપણે નવા મૂલ્યો આપવા પડશે, શ્રીમતી અમુલાબેનના
 જીવનમાં એકાએક આવેલા પરિવર્તને આપણી સમગ્ર દૃષ્ટિને, વિચારને,
 વાણીને એમનામાં રહેલા નારીગૌરવનું નીત નવું મૂલ્યાંકન કરવા
 આપણને અભિમૂખ કર્યા છે

હતી કે ખીજ દિવસથી જ આ મહિલા હિંદની ક્રાંતિકારી ચળવળની આગેવાન બનશે ?

તેણે મેળમેલી સિદ્ધિઓ નોંધપાત્ર છે. કાંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ જેમાં તેના પતિ પણ સભ્ય હતા, તે સમિતિની ધરપકડ થયા પછી તરત જ ગોવળીયા ટેંક મેદાનમાં રાષ્ટ્રધ્વજ વંદનવિધિ વખતે તેમણે પ્રમુખસ્થાન લીધું. મેદાનમાં લોકોનું જખ્ખર ટોળું એકઠું થયું હતું. પોલીસે સખત હાથે કામ લઈને સમાગમ બંગાળી પાડવાનો નિર્ણય કર્યો. અશ્રુવાયુ, લાડી અને ગોળીમારના તે દિવસે હુકમો છૂટ્યા સ્વબચાવનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર, છંદગીની પરવા કર્યા વગર, શ્રીમતી અરુણાદેવી ટોળાની મધ્યમાં જ રહ્યા, અને આસપાસના માણસોને મદદ, માર્ગદર્શન અને ઉત્સાહ આપતાં રહ્યાં.

પોલીસ જુદમયી રેડાયેલું નિર્દોષ લોહી તેમજ માનવોની યાતનાઓએ તેમના આંતરને ભડકા બહાર કાઢ્યો. ગજદારી ક્રાંતિમાં એમણે પ્રથમ પગલા માંડ્યાં. એ સમય હતી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ થી ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ સુધીનો દતો. એ સમય દરમ્યાન ભૂગર્ભના રાજદારી કાર્યકરની નાસભાગની છંદગી એમણે વીતાવી. આજે એક નામ રાખતાં, કાલે કાંઈ ખીજ ઓડા નીચે એ રખડતાં હતાં. એમના ગુપ્તવાસના સમય દરમ્યાન તેમની માતા મૃત્યુ પામ્યાં; અને મરણ સમયની છેલ્લી પળોએ પણ તેઓ તેમની નજીક રહી શક્યાં નહિ. મૃત્યુ પામતી માતા અને બળવાખોર દીકરી વચ્ચે વિધિએ આ કેવું કાચર મૂક્યું હતું ?

આ બધા સમય દરમ્યાન છૂપી પોલીસ તેમની પાછળ પડી હતી. વિદેશી સરકારે તેમને ભાંગફોડ કરનાર તરીકે જાહેર કર્યા, અને તેમને પકડનારને ૫૦૦૦ હજાર રૂપિયાનું ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હિંદના દરેક શહેરમાં તેમની શોધ કરવા અને પકડવા પાછળ પડેલા સરકારના

અતુર અને કાગેન જાસુસો, છૂપી ઉસ્કેરણી કરનારા એવન્ટો તેમજ
છૂપી પોલીસના માથુમો કરતા એ હથેલા વધુ હાસીયા અને વધુ
સાવચેત ગદેતા

તેમના વિશે ધણીધણી વાતો જહાર આવવા પામી છે
એક વખતે તેમના કાઈ ભૂગર્ભમાના સાથીએ તેમને એતવણી આપી
કે જે જગ્યાએ તેઓ રહેતા હતા તે જગ્યા સનામત નહોતી, અને
તેમણે ત્વગની તાચી લાગી છટવુ ભોઈને એ ઘડીએ મ્યા જવુ .

તેમને એક વિચાર યાત્રી આવ્યો એ દિવસે સવારના એક
અખખાગમા તેની જાહેજાગર પ્રગટ થઈ હતી કે એક અકેજ
મહિલાને મટખામાં સાથે ગઈ તકે તેની યુરોપીયન બાઈની જરૂર હતી
તેઓ મોટરમાં ફાળી પડ્યા અને જણાવેલા રથએ પડેલી ગયા પેલી
યજમાન અંગેજ મહિલા તેમના વ્યક્તિત્વ અને સૌદર્યથી ચોટલી તો
અજાણ ગણ કે યુરોપીયન મહેમાન મારેનો તેનો આગ્રહ તેણે દૂર હડ-
સે ની મુમ્તેય અને અરજીનેજ રાખી લીધા ફરી ગોજવાર આ રહસ્ય
ભર્યું પખીકુ ઉડી ગયું એવા ખમરો જ્યારે તપાસ કરતી પોલીસને
મળ્યા ત્યારે તેઓ માથુ કુટ્યુ બીજા વખતે અરજી સમજાવણીથી
પીડાતા હતા અને બીમાર પડ્યા એ મત્ર હાડકાના માળખા જેવા
બની ગયા હતા ધીમે ધીમે પકુરોગે પશુ થઈ કરવા માંડ્યું હતું તેમના
કાઈ જમીનફર મિત્રના ઘરે સારવાર કળ્યા માટે જઈને રહેવા તેમને
સમજાવવામાં આવ્યા, તેમના ભૂગર્ભ સાથીઓના દલાણથી બહુ આના
કાની પછી તેમણે એમ ગદેતાની હા પાડી, અને ત્યાં ગયા

બીજેજ દિવસે તેમના યજમાનોના કાઈ આત્મીય મિત્ર જે
સરકારનો કાંઈ ઉચ્ચ અધિકારી અમલદાર હતો તે અગાઉથી કાંઈ

ખામર ક્યો વગર ત્યાં આવી ચડ્યો. આ કુટુંબ સાથે એ મિત્રતા ધરાવતો હોવાથી તે રીધે સીધા ધરની અંદર આવ્યો. પેલા યજ્ઞમાનની તેમજ પોતાની નવાઈ વચ્ચે આ અમલદારે આ બજવાળોર મહિલાને નજરોનજર જોઈ.

એક મીનીટ સુધી ગંભીર મુંઝવણ ઉભી મઠ્ઠ, તરત જ આજ્ઞાએ પરિસ્થિતિ સંભાળી લીધી. તેમણે આનંદથી તેને આવકાર આપ્યો, બેસવાની જગ્યા દેખાડી, અને તેની સાથે એવી રીતે વાતોએ વળગ્યા કે જાણે દિલ્હીના પોતાના ધરમાં જ આ માણસને કેમ આમંત્રણ ન આપ્યું હોય ? છેવટે આ મુંઝવણભરી ધડીઓ દૂર મઠ્ઠ. તેમની વચ્ચે આનંદદાયક વાતો ચાલી. અને અધિકારીને ઉડીને પોલીસને આ મહિલાની જાણ કરવાને બદલે આનંદથી રહું કે એક જ્વંત ઇતિહાસ સાથે થોડો સમય રહેવાનું એમને સહભાગ્ય સાંપડ્યું હતું.

એમના નામ સાથે સદ્ગાત્રી વાતોમાં ચપગના, હિમ્મત અને બીરાદરી માત્રમ પડે છે. સમય જ એ વાતો સાબીત કરી આપશે, અને તે પ્રકાશમાં લાવશે આ ઉપદ્રવાળો 'ગંગાધુ' અને હિમ્મતવાન વ્યક્તિત્વ પેસા કરે છે. અરજાની હિમ્મતભરી વાતોથી જોજો આશ્ચર્ય પામે છે, તેઓ એ વાત જુસી નવ છે કે અરજા કાંઈ એકાએક ક્રિતિકારી બન્યાં નથી. નાની વયથી જ અરજાએન કુકમ કરવાની આદત ધરાવતા હતા. એમનું વય ચૌદ વર્ષનું હતું ત્યારે તેમણે સાંધી જનવાનો ગંભીરપણે વિચાર કર્યો હતો. એ વખતે તેઓ લાહોરની કૉન્વેન્ટમાં અભ્યાસ કરતા હતા. એ કૉન્વેન્ટની સીન્ટર સુપીરીઅર અસાધારણ બાઈ હતી. અને તેની સાથે જોજો સપર્કમાં આવતા તેમની ઉપર એ અનોખો પ્રભાવ પાડી શકતી. નાનકડી અરજા અંગુલીને એ ઘણી ચાલતી હતી અને એને જસસ અને મેરીની વાતો બાઈબલમાંથી કહી સંભળાવતી.

એ કહેતી કે દુનિયા ઝઘડાઓથી અતિ ભરચક છે આથી સ્વચ્છ અને સ્વાર્પણ ક્રમથી જીવન બહેન હવે અરણ્યમાં પોતાનું નાનકડું માથું ફેરીને સાધી બનવાનો પોતાના માતાપિતા સમક્ષ વિચાર રજુ કર્યો, ત્યારે તેઓએ એને ઠપકા આપ્યો, અને એને શામન કેશોલીક સપ્રદાયના ખાતામાંથી ઉઠાવી લઈ, એને તથા એની નાની બહેન પૂર્ણિમાને નૈનીતાનની પ્રેટેરુટની સ્કુલમાં દાખલ કરાવી અરણ્યમાં એ વખતે કેનો બધો વિશાધ મોં હતો ?

કેટલાક વર્ષો પછી અરણ્યમાં ફેરીના ૫૩ ઉપન્યુ એના માતા-પિતાએ એને રૂઢી પ્રમાણે પરણાવી દેવાની ઇચ્છા બતાવી, અરણ્યમાં સમતિ આપવાની ના પાડી આથી એણે સ્વતંત્ર જીવન જીવવાની અને રજા ખાનાની ખ્વાબોશ બનાવી એ વનમ્તા ગાત્રી અને મ્માઓ માટેની ગોખને મેમોરીઅન સ્કુલમાં શિક્ષિકા તરીકે કામ મેળવ્યું એનો ઇરાદો માત્ર ગુજરાન કરવાનો નહોતો પરંતુ વધુ ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ માટે ઇંગ્લાંડ જવા પૈસા બચાવવાનો હતો કેટલી બધી આશાવાદી એ હતી ?

પરંતુ એના માટે થોડા જ સમયમાં અર્જુણારી અચુગળાદી આવવાની હતી એ રી નાની બહેન પૂર્ણિમાના અત્હામાદમાં લગ્ન થયા

ગળ દરમ્યાન અરણ્ય પોતાની બહેન સાથે થોડાક દિવસ રજા ગુજારવા ગઈ એ વખતે બેનરજીના એક મિત્ર મગવા આવ્યા હતા તેઓ એના ઇંડિયા મુસ્લીમ લીગની બેરુકમાં હાજરી આપવા ક્ષમતા ગયા હતા પાછા ફરતા તેઓ થોડાક દિવસો અત્હામાદ રોકાયા થોડાક વર્ષો પહેલાં અસહકારની ચળવળમાં લાગ લેવા માટે તેમને ૧૮ મહિનાની જેનની સજા થઈ હતી તેઓ બાગીતા રાજદારી અને એક આત્મારપ્ત વધી નહતા એમની પ્રેમીસ ઝડપબેર વધતી જતી હતી

તેઓ કવિ હતા, અને પોતાની કુરસદની પળોમાં કાગ્યો રચતાં અને વાંચના હોવાનો પણ કેટલાકો શકંધરાવતાં. એમનું નામ અસદઅલી હતું. પૂર્ણિમાના મકાને એમની અરજી સાથે મુલાકાત થઈ. બે તેજસ્વી પ્રતિભાએ એકબીજાના દર્શન કર્યાં. તેઓ એકબીજાના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા, એમની વચ્ચે પરસ્પર ગાઠ મેલી ગઈ, ખરેખર રોમાન્સ શરૂ થયેલ.

૧૯૩૦ અને ૩૨ ની અસહકારની ચળવળ વખતે અરજીએ કારાવાસ ભોગવ્યો. ૧૯૪૨ માં તેઓ એ. આઈ. સી. સી. ની પૂર્ણાહતિ મુંબઈમાંથી સીક્રિટરી નાસી છુટ્યાં, અને જેલ જવાનો બિસ્તો મેળવ્યા વગર પ્રખ્યાતીઓની હરોળમાં આવી ગયાં.

એમની પ્રથમ જેલગત્રાઓ સરુક્ષી નહોતી. ૧૯૩૦ માં દિલ્હીના ચીફ કમીશ્નર તેમના ભાષણથી ઉકળી ઉડ્યા હતા. ૧૯૫૭ ના બળવા પર એ ભાષણ હતું. તેમ છતાં સત્તાવાળાઓએ તેમના પર રાજદ્રોહ માટે નહિ પણ પીનકોકાડની ૧૦૮ મી કલમ પ્રમાણે કમ ચલાવ્યું. સારી આકચક્ષતની ખાત્રી આપવાની ના પાડવાથી તેમને એક વરસની કેદ આપવામાં આવી. આપણી સર્વ સત્તાધારી નોકરશાહીની કમ્પનાશકિત ઓછી છે એમ કાણુ કહી શકશે ?

થોડા માસ પછી ગાંધી-ધરતીન કરારોને લીધે બધા રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. એક અરજીબેનને જ રહેવા દીધા. ઉંકે ૧૯૩૧ માં પણ સરકારને તેઓ ભવજનક માલમ પડ્યાં હતાં. પરંતુ લાહોરની સ્ત્રી જેલનાં સત્તાવાળાઓએ આશ્ચર્ય જોયું કે અરજીને છોડી મૂકવામાં ન આવે તો બધી સ્ત્રી કેદીઓ પણ જેલમાંથી બહાર જવાની ના પાડતી હતી. આ હક સવારના છ થી રાતના આઠ સુધી ચાલી. છેવટે ગાંધીજીએ અને ડૉ. અન્સારીએ એ હક છોડી દેવાનો તાર કર્યો, અને સાથીઓ વિનાના થીમતી અરજી જેલમાં એકલાં રહ્યાં. તેમ છતાં લોકોના દેખાવોને લીધે તેમને છોડી દેવા પડ્યા.

તેમણે જે બહાર પડે મૂર્તિ જ ખાન અબદુલ ગફારખાન અને ખીન્ન
મિત્રો તેમનું બાવબીનું સાગત કરવા તૈયાર થયા હતા.

દિલ્હી કીંગ્સ જેલમાં તેમને કેદમાં ગણવામાં આવેલ. ત્યાં પણ
રાજદ્વારી ફેદીઓ સાથે અન્યથી વર્તોવ માટે તરત જ મુસીબત ધર
મ્મ. શ્રીમતી અરુણા લુખમગની હજતાલ પર ઊતર્યા. અને ધર્મ
ખીમાર પડ્યા છતાં તેમણે ઊપવાસ ચાલુ રાખ્યા. સત્તાવાળાઓને
રાજદ્વારી ફેદીઓની માગણીઓને તાબે થવું પડ્યું. પણ તેમણે તેનું
વેર વાળ્યું તેમને આંતર્યા લઈ જવામાં આવ્યાં. ત્યાં સ્ત્રીઓની જેલ
નથી કોટલે તેમને એકાંત કેદમાં રાખવામાં આવ્યાં ત્યારપછી નોંધપાત્ર
ખીના તો એ કે દસ વર્ષ સુધી તેમણે રાજદ્વારલુખા કોઈ સહીય આગળ
પડતો બાગ લીધો નહિ, પરંતુ અખિલ હિંદ સ્ત્રી મંડળની પ્રવૃત્તિઓ
પૂરું જ કાર્ય કર્યું, આ પુષ્કળ વર્ચન, અભ્યાસ અને મનન કરીને
તૈયાર બનવાના વર્ષો હતા. મહાસલાની ક્ષતિઓ તેઓ ખૂબ નજીકની
જોઈ શકતા હતા. પકિત જવાહરલાલ નહેરૂની જેમ કેટલીકવાર તેઓ
કેસિસના સિદ્ધાંતોને એક કાર પણ મુકી દે છે. તેઓ કહે છે, ‘આપણે
કેસિસનો માર્ગ ફેરવા માગતા નથી, પણ તાજેતરમાં મુખર્ષ અને
કલગતા ખાતે બની ગયેલા આમલાઓમાં જ્યારે આપણા સ્વમાનનો
પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે, ત્યારે એ સિદ્ધાંતો એક કાર મુકીને
સત્તાનો પ્રતિકાર કરવામાં હું માનું છું’

આ પ્રમાણે સ્વનમ્રતા મેળવવા માટે તેઓ પોતાનો કાર્યક્રમ
અને પ્રવૃત્તિઓ તૈયાર કરતા હતા. ‘હિંદ ઊંડો’ના કુશર દિવસોમાં
તેમને પોતાના કાર્યક્રમને અકાસી જોવાની તક મળી. સાથે સાથે તેમને
જયપ્રકાશ નારાયણ, અમિયુત પટવર્ધન, ગમમનોહર લોહીયા, અને બહુ
નહીલી નહિ, છતાં શક્તિશાળી એવી અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે કામ
કરવાનું હતું. તેમણે કેવળ તેમની વચ્ચે જિવ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું
એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનો સારો અભિપ્રાય પણ મેળવી લીધો.

તેમની અપ્રતિમ હિન્મત, નિરૂતા અને નિરાશિયાનીખજાથી દિલના ઇતિહાસમાં એક અદ્ભૂત પ્રદરણુ ઊમેરયું છે. છેલ્લા વર્ષોમાં શ્રીમતી અરુણાચલેન અસહ્યનીના પતિન તરીકે ઓળખાતા હતાં. પણ હમણાં એમને વરેલી કીર્તિ પ્રતિભા એતાં સંબંધ છે કે બેરીસ્ટર અસહ્યની અરુણાના પતિ તરીકે ઓળખાશે.

હાલમાં આર વર્ષના ગુપ્તવાસ પછી ત્યારે પ્રથમ તેમણે દુઃખતામાં પગ મુક્યો એ દિનમે પાછળ પડેલે દિંદી ઓસોમીએટક પ્રેસના એક ખગરપનીએ તેમની ઊંઘની મુનાકાન લીધી હતો. પોતાની ટુંકી વાતચીત દરમિયાન તેમણે જણાવ્યું કે “મારા ખૂબ બાણમાં ટુંકવાનું વાસ્તવીક નથી. મેં જે કાંઈ કહ્યું છે તે મારી ફરજના એક ભાગ તરીકે કહ્યું છે. એ બધું છુટાપણાની લાગતના કાળા રૂપે હતું. હું ફરીથી નિશ્ચિતપણે કહું છું કે હું કાંઈ શકીદ નથી. આ કાંઈ અંગત વસ્તુઓ માટેનો સમય નથી. આ વાત પર તેમની પડેલા પાડી નાખજો. છેલ્લા આર વર્ષની મારા પર કેવી અસર ચલા પામી છે તે વિષે કશું જણાવીશ નહિ. મારી સામેનું વોગંટ રદ ચલાથી મને જગત ખુશાલી ઉપજી નથી રહેમના દુઃકાઓ ફેરી છુટકાઓ કરવામાં નથી મોટાઈ કે નથી ભુલ્લિ આનો કશો જ અર્થ નથી. અને એથી સરકારની નીતિમાં નવો પડો આવ્યો છે એવું કશું સૂચન નથી.

પરંતુ અમે કશી ઉત્તરતાની આશા રાખતાં નથી. અમને જાપીને બેસવા દેવામાં આવશે એવી વકી અમે રાખતાં નથી, અને અમે સરકારને જાપીને બેસવા દઈશું પણ નહિ.

શ્રીમતી અરુણાચો વધુમા એ પણ જણાવ્યું હતું કે જેઓ હજુ જ્ઞાના સળિયા પાછળ પૂગાયેલા છે, અથવા તે સંતાપા ફરે છે તેઓ માટે અમને ખુબજા લાગી આવે છે મારી સામેનું વોગંટ રદ ચલાથી મારું કાર્ય કદાચ કઈક સહેલું બનવા પામશે આ બધા વર્ષો દરમિયાન મેં મારું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું અને હવે વધારે છૂટથી કાર્ય કરવાનું

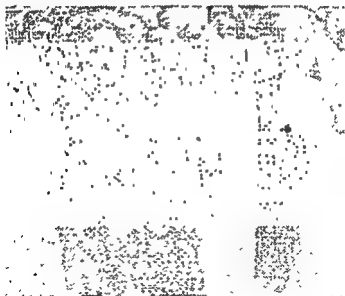
શક્ય બની. માત્ર આટલો જ તકાવત મારી અને મારા ભૂતર્કર્માના સહકારકરો વચ્ચે છે બીજી બધી રીતે તો અહીંયા મારુ બહાર દેખાવ દેવાનુ તો એમને ખાઈમાઈ બહાર આવના જેવુ જ છે.”

શ્રીમતી અણામહેન કેવા તરતોથી ઘડોનેા છે એની આપણને ખબર નથી, છતાં એમના જેનું જાનની રા આનથી હમણાં સુધીના એમના જીવનમાં ઉડો ગસ લેનાં જણાવ છે કે એમનામાં કોમન મુદ્દ હૃદય હોવા છતાં એ વખત આ રે પાપાભૂયીરે ડોર અને ઉગ્ર બની ગઈ છે કોઈ પશુ વા પાછળ એમણે આધર્મીયા મરીને મુક્તિ નથી અનગના અરાજને પ્રથમ ધ્યાન આપીને પડી જ એમણે આગળ પગના માકયા છે તેઓ ધુરધરોને પશુ સત્વ હમીન્તો કહેતા ડગતાં નથી. એમનામાં મોટામાં મોટો શુશુ આત્મયોગપનો છે મ્યારેય એમણે પોતાની જાનને મક્તવ આપ્યું નથી અત્યાર સુધીમાં એમણે ઠેર ઠેર કરેના પ્રવચનોમાં આ વસ્તુ બહાર તરી આવે છે

આ બધા ઉપગત એમનું જ્ઞાનસ બદલાયોર છે સાથોસાથ ચપળતા ભુદ્ધિ અને કૌશલ્યે એમના મુક્તિસના જીવનમાં અગ્રભાગ ભજવ્યો છે ૧૯૪૨ ની ચળવળની અનેક રોમાચમરી કથાઓ આ વિદુષી સન્નારીની આસપસ મુલાયેની કે સગકાગની આંખમાં મ્હુની માફક ખૂચની આ બાઈની ગીત્કતાની મવા સરકારે આકાશપાતાળ એક દીધા હતા. એમની સામેના બવા વોગટો ગદ રયા પછી હિંદી એસોસીએટિંગ ટ્રેમના અમરપત્રીને એમણે આપેની મુનામત આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ પણ તેમના અગાવનાસની ગસપ્રદ બીનાઓ પણ જુલ જુલ અખનારો વાગે નકારે આવના પામી કે એક અખ બાગના જણાવ્યા મુજબ કેપ્ટન બર્દાનદીન સામે કેસ ચાલતો હતો ત્યારે તેઓ લારોગમાં હતા થોડા દિવસ રહીને તેઓ પેશાક ગયા હતા. સીમના પગિવદ દગ્મ્યાન તેઓ સીમનામાં જ હતા અને મુમધર્માં કોરેસની નહાસમિતિની છેલ્લી બેઠક દગ્મ્યાન તેઓ મુમધર્માં હાજર હતા

કલકત્તામાં કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠક દરમ્યાન તેઓ પોતાના સ્વામી બેરીસ્ટર આસફઅલીને મળ્યા હતાં.

આ બધો સમય છૂપી પોલીસે તેમની ધરપકડની પેરની ચાલુ રાખી હતી. મુંબઈ ખાતેની કોંગ્રેસની મહાસમિતિની બેઠક દરમ્યાન પોલીસને શ્રીમતી અરૂણાની હાજરીની ગંધ આવી હતી તો પણ તેમને પકડવામાં નિષ્ફળતા મળી હતી. અગાઉ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ અને અરૂણા કલકત્તામાં સાથે હતાં, ત્યારે પણ પકડાતાં બચી ગયા હતા.

શ્રીમતી અરૂણાને જનતા સત્કારે છે.

પ્રવચનો

એમના ગુપ્ત માર્ગથી પડે ઉચ્ચતા પડી થોડા દિવસ તેઓ કલકત્તામાં ગયા હતા અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયા હતા તેઓ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી હોવા છતાં તેઓ સમાજવાદની નીતિને અનુસરે છે ગાંધીજીના રચનાત્મક મર્વાક્રમ માટે તેઓ બહુ ઉચ્ચો મત દર્શાવે છે ગાંધીજીના વિચારો તેમણે જીવનમાં ઉતાર્યા છે અત્યારે જ્યારે ક્ષિપ્ર હુદ્ડ પડીની નવરચનામાં પાશુ છે તેથી પડે ॥ ઉદ્યોગો અને ધંધોની પુર્ન વ્યવસ્થા પાછળ અત્યારે જ્યારે ક્ષિપ્રતા મુડોવાદી ઉદ્યોગપતિઓ અને મુલ્સદોગો મમજ મસી રહ્યા છે, જે તમકે શ્રીમતી અરુણાએ આ ગાંધીની પ્રજ્ઞને ગાંધીજીનો વર્ણ પૂર્વ દેડેનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા આગ્રહ મેળો છે એમણે જનતાને અત્યારની મદામૂની કોંગ્રેસો નશ્ત થઈ જવા પડ્યું કર્યો છે ક્ષિપ્રતા મગખાના ગો માથી તૈયાર થઈને દિલ્હી તરફ ધકેલાતાં માયને ફરીવાર સપૂર્ણ અદિભાગ મગા એમણે જનતાને ઉપ અનુરોધ કર્યો છે

દિલ્હીની જનતાએ જ્યારે એમનો બાવબીનો સત્કાર કર્યો ત્યારે એમને એવો માન દત્તો જવામાં એમણે ઉપ મુજબ જ જણાવ્યું હતું એમણે કહ્યું કે “દિલ્હી આઝાદીના પ્રશ્ન પર ક્ષિપ્રતા ને

રંગીઠ સમાધાન નહિ જોઈએ. હિંદુ સ્થિતિશરોના હાથમાંથી આઝાદી આંચડી લેશે.

શ્રીમતી અરુણા દેરીએ દિલ્હી કોંગ્રેસ સમિતિના ઉપક્રમે આ વિરાટ સભામાં જ્યારે હાજરી આપી હતી ત્યારે વાટણીરંગની સાડી પહેરી હતી. એમના વાળ હવામાં ઉડી રહ્યા હતા, અને મોઢાપર સ્થિતને બદલે ગંભીરતા છવાઈ હતી. લોકો એમના દર્શને ખુશાલીમાં આવી ગયા હતા, લગભગ ચારવર્ષના ગુપ્તવાસપછી હિંદુની જનતાને એમની આ વીરાંગના વિશે રોમાંચક વાતો જાણવા મળી હતી. તેમનામાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરી હતી. છતાંયે ઉર્દુબાનીમાં એ પ્રસંગે વધુ જોણનાં એમણે કહ્યું કે, “સરકાર હિંદુની આઝાદીની ચળવળને દાબી દેવાની વાત કરતી હતી. પણ તે એ ચળવળ દાબી રાખી નહી. પ્રજાની તાકાતની તેને ખમર નહોતી. લોકોએ ૧૯૪૨ માં બલિદાન આપ્યાં હતા અને સ્થિતિ સંસ્થાની જોણીઓ ઝીલી હતી. માત્ર સાડા ત્રણ વર્ષ જુગર્જનિવાસની કથા એ હિંદુની આઝાદીની કથા છે હું પોતે એ હીલચાલની પ્રતિક સમી છું. હવે સ્થિતિ જોડે સમાધાન નહિ જોઈએ. વડી ધારાસભામાં એકલા આપણે સત્તાચાળાઓ સામે હડથ નહિ, પણ બકાર પણ હડત આણશે. ૧૯૪૨ની લોકક્રાંતિના જો દિવસો લોકો જૂઠ્યા નથી. એ વખત એવો આવશે કે દિલ્હીના સેક્રેટરીએટ પર આપણો વાવટો આપણે ચક્રવર્તુ, અને સ્થિતિ નોકરશાહીનું તંત્ર આપણે તોડી નાંખશું. પણ આપણાં માર્ગમાં ધણી નડતર આવશે. સ્થિતિ વાઈકરોય અને સ્થિતિ સૈન્ય આપણા માર્ગમાં આવશે, પણ આપણે હિંદુ અને મુસલમાનોને ભેગા મળી મજદૂર અને કીમાન ગાંધી સ્થાપત્ર જાણશે. ઉવટમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને સ્થિતિ માન્યતા બદલવા કરવાની ચળવળ ઉપાડી લેવાની સલાહ આપી હતી એમણે કહ્યું કે બગાળના જુખમગ માટે સ્થિતિ અમલ નજામદાર છે. સ્થિતિ માન્ય હિંદુમાં આવશે તો હિંદુ ઉલોમની અને માલદારોની સ્થિતિ ધણી ખરાબ થશે.”

દિંદી પછી તેઓ નાગપુર ગયા હતા. ત્યાં પણ જનતાએ તેમનું મોધેર સ્વાગત કર્યું હતું નાગપુર કાંગ્રેસ સમિતિના આશ્રયે મળેલી નાગ-પુરના વતનીઓની વિરાટ સભામાં અધ્યક્ષમાનેથી શ્રીમતી અરુણાને આવકાગતા શ્રી દિનદયાલ ગુપ્તાએ તેમના યશસ્વી જીવનની પ્રશસ્તિ કરતાં જણાવ્યું કે “ ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાસમાં નાગપુરની જનતાએ જે આત્મભોગો આપ્યા છે એને અમે બાવળીની અન્નલિપી સભારીએ છીએ. શ્રી ગુપ્તાએ શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી હતી કે હવે પછીની હાલતમાં પણ નાગપુરના લોકો અરુણાની પડખેજ ઉભા રહેશે.”

અરુણાની વાણીમાં હુંકારનો ધ્વનિ ફૂટે છે. તેમનો અડગ, નિઃર અને ક્રાંતિકાર સ્વભાવજ એમના માનસનું પ્રતિબિંબ ધરે છે ઓગસ્ટની લોકક્રાંતિની અગવળ જો કે કાંગ્રેસની અદિસાની નીતિથી વેગળા હતી છતાં એ દિંસા સરકારે દિલ્લા રચેલા હત્યાકાંડો જેટલી ઉમ અને લોહી ખરડાયેલી તે નહોતીજ દિંદ સરકારના વડીવટ સામે એ પ્રતિ-કાર મેારએ હતો છતાં બગાલની ક્રાંતિ જેમ એમાં કોઇ ગોરા અમલ-દારના ખૂન કરવામાં આવ્યા નહોતા, એમાં સરકાર સામે બોમ્બના કાવતરા ગોઠવવામાં આવ્યા નહોતા. એ પ્રતિભાગ સત્તાવળાઓની રાજઅવગ્રામાં, બેહવારમાર્ગેમાં બહુબહુતો અતરાયો ઉભા કરના પૂરતો જ હતો.

એથી ન્યારે નાગપુર દેશમાં પછી અરુણા બહેનનું વર્ધાના પ્રમજનોએ બાન્ય સન્માન કર્યું ત્યારે એ જગી મ્હાનવ સમુદાયને ઉદ્દેશીને એમણે જે વાર્ષિકરોએ એ ક્રાંતિની અગવળ અને ટોકાર કરી એને સામુદાયિક દિંસાના મેારમાં તરીકે ઓળખાવી, તે ટોકારો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપેલા એમણે જણાવ્યું કે, “ વેદનની સરકારને એ પૂછવાનો હક્ક નથી કે આપણે દિંગનો આદરો લઈએ છીએ કે અદિસાને.

કેમકે તેના હાથ લોહીથી ખરડાયેલા છે. અલગત, મહાત્માજી આ બાબતમાં આપણે ખુલાસો પૂછી શકે છે. એમણે કહ્યું કે ‘હિંદ છોડો’ ની માગણી કરી ઉગ્ર બની રહી છે. જોરાકની અછતને લીધે જનતાના સામુદાયિક મરણનો ભય શાસક સત્તાની ભયંકર બેદરકારીને પરિણામે ઉભો થયો છે. બગાળનો દુષ્કાળ એની વિસાતમાં નથી. વ્યાપક પ્રમાણમાં અનાજની અછત માથે ઝડૂમી રહી છે. - પણ આપણે મોતની રાહ ન લેવી જોઈએ. ખેડૂતોને આપણે જણાવી દેવું જોઈએ કે તેમણે સરકારી અમલદારોની ફસાવટમાં આવીને પોતાનું ઉત્પન્ન આપી દેવું નહિ, પણ ગ્રામોમાં અનાજની ઢાંકીઓ ભરીને પંચાયતો દ્વારા તેની યોગ્ય અને સમાન વહેંચણી કરવી. અને એ રીતે હિંદને જુએ મારવા માંગતા વેવલના તંત્રને પડકાર કરવો. કોંગ્રેસ છિદ્રે તો દેશમાં ખરાબરીની સત્તા તરીકે ઉભી થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રીય કોલકોલીની આવી પળોએ બ્રિટિશ શાસન સાથે સહકાર કરવાથી તો આપણે માત્ર તેની પકડને મજબુત બનાવીશું. ૧૯૪૩ ના સૂત્રને માદ કરો. રાટી માટેની લડાઈ એ આઝાદી માટેની લડાઈ છે. એક પણ દાણો શાસકોને ખવડાવવા માટે આપો નહિ. અને એક પણ પાઈ બ્રિટિશ માલ માટે ખર્ચો નહિ. વિશેષમાં એમણે કહ્યું કે આપણી સમક્ષ બેઝ માર્ગ ઉઘાડા છે. જુખમરાને પરિણામે મોતને બેટલુ કે બ્રિટિશ સરકાર હેઠળ ગુલામીમાં સડવું એ બે બાબતો છે. તેમાંથી એકની પસંદગી આપણે કરી લેવાની છે. હું તો તમને લડતાં લડતા બહાદુરી પૂર્વક મોતને બેટવાનો જ આગ્રહ કરીશ. ડાકિયા કરી રહેલા દુષ્કાળનો ભોગ બનવાનું કહીશ નહિ.”

વર્ધાની આ વિરાટ જનસભામાં લાપણુ કરવા ન્યારે તેઓ ઉભા થયા ત્યારે ડો. મહોદયે એમના ગળામાં હારનોરા નાખ્યા હતા. એ પ્રસંગને અનુલક્ષી તેમણે કહ્યું કે, ‘આ માન મને મળ્યું નથી. પણ અમ્યુત પટવર્ધન જેવા દળ્યે જુગર્જમાં રહેલા ગ્વતવતાના સૈનિકોને

તેમજ રામમનોહર લોહીવા અને જયપ્રકાશ નાગવલુ જેવા હજુએ કારાગૃહોમાં સગડી ગેરેલા દેશસકતોને મળ્યું છે. એટલું જ નહિ આ સન્માનનો યશ બ્રિટિશ દમનનો ભોગ બનીને પોતાના મોંઘા જીવનો કુર્યાન કરનાગ ઓગટ કરાવના ચઢીદિને છે. આઝાદી મળે નહિ ત્યાં મુખી આપણે જાંબીને બેસવાના નથી.

લોકોને હાકલ કરતાં આખરી લાડનો ઇશારો કરતાં એમણે કહ્યું કે, મરકારી જુઓ આપણાં જુઝસાને કચડી શક્યા નથી. જો કે આપણી અંદર જે આગ જલી ગઈ છે તે અત્યારે સડેજ ધીમી પડેલી છે, છતાં અનુકુળ વખતે તે ફરી લાડબાડ બળવા માડશે.

આ પંતી એમણે ઓગટ અગરગના કાર્યપ્રદેશનો વિસ્તૃત અહેવાલ ટાંકતા જણાવ્યું કે અગવવા સ્થળોએ અમને ઉત્સાહભરે આવકાર મળ્યો નહોતો એમ કહેવું ખોટું છે. ભાગવપુર, સનારા, સંયુક્તપ્રાંત વગેરેએ મદત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. અમે જેનો ભરવા કરતા બહાર રહીને આઝાદીની મશાલ સાથે દેશની સેવા કરવા માંગતા હતા લોહીધી ખગડાયેલી સરકારને પૂજાનો હક્ક નથી કે અમે હિંસક હતા કે અહિંસક? એ પૂછવાનો હક્ક તો ગાંધીજીને છે. આપણને બહાદુરોની અહિંસાનો પાઠ શીખવાયો છે. જો આપણે ગાંધીજીની અહિંસાને બરોબર સમજીને પચાવી હોત તો આપણે સ્વનંન ચર્લ ગયા હોત. અમે હિંસક હતા કે અહિંસક એના લવાદ તરીકે હું સરકારને નહિ પણ જનતાને નીમવાનું પસંદ કરું છું. આપણા બાપુ ગાંધીજી આગાખાન મહેમુદા ઉપવાસ કરી રહ્યા હતા ત્યારેજ આપણે લાચાર બન્યા હતા.

આગામી ચૂંટણીઓ પંતી સ્વરાજ આવશે એવું રખે માની લેતા ભાવિની લક્ષત માટે તૈયાર રહો. બ્રિટિશ સરકાર થોડા વખતમાં આપણા પર પોતાનો માલ લાદવાનો પ્રયાસ કરશે, પણ એ માલનો

અહિષ્કારે કરજો. સરકારના આ બીજા મોરચા સામે એવી રીતે લડજો કે સ્થિતિને ઘૂંટણીએ પડીને આવવું પડે. અંતમાં તેમણે મહિલાઓને પણ આઝાદીની આ લડતમાં મૂકી પડવાનો અનુરોધ કરતાં કહ્યું હતું કે આઘી અને ચીમૂરમાં સ્ત્રીઓનો જે શીલકાચ સ્થિતિ કે હિંદી સૈનિક કે તેમના આડતીયાઓએ કર્યો, તેવા બનાવોનું પુનરાવર્તન ન થવા દેના માટે બહેનોએ ભાઈઓની સાથે આઝાદીના જંગમાં સાથ આપવો જોઈએ.”

શ્રીમતી અરુણા આ બધા ત્રેરક પ્રવચનો પરથી એમ લાગ્યા વગર જણાતું નથી કે એમના રાજકીય જીવનને માત્ર મહાત્મા ગાંધીના સહવાસનો સ્વર્ણપાશ લાગ્યો નથી. આપણાં દેશની અહિંસક લડતમાં પ્રથમ જે મહિલાઓએ જ ‘પદ્માવ્યુ હતું’ એ શ્રીમતી સરોજીનીદેવી, શ્રીમતી વિન્યાલક્ષ્મિ પંડિત, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, પત્ન્યબના એમના સહકાર્યકર સ્વં સત્યવતીદેવી, વગેરેના અનેકવિધ ત્રેરણાના રંગોએ એમનું જીવન રંગાયું છે એક શાત કોન્વેન્ટમાં એકાંતમાં બેસીને જસસ અને મેરીની કથાઓ સાંભળી સાધ્વી બની જવા ઉત્કંઠ બનેલી આ સ્ત્રીને રાષ્ટ્રદિક્ષામાં પહોંચવાનું ક્યા ક્રાંતિકારી બળોએ કામ કર્યું હશે એ પ્રશ્ન આપણને વિચારમાં મૂકી દે છે. એની સાથોસાથ સ્ત્રી અને પુરૂષના સામાજિક અને રાજકીય જીવનના આદર્શો જાણે બેઠાવની મર્યાદા બૂંસી નાખતા હોય એમ લાગે છે.

સ્ત્રી પણ પુરૂષ જેમ, અને જેટલીજ મહત્વની રાષ્ટ્રની કે સમાજની ઘટક હોય તો રાષ્ટ્ર અને સમાજને પોતાના જીવનનો અંશ આપવો એ અત્યેક સ્ત્રીની ફરજ છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે સ્ત્રી પોતાની જવાબદારીઓને બાજુએ મુકીને અને

વીવાહીત જીવનના ધ્યેયને વીસારી પાડી આ કાર્ય કરવા માગે છે એ કહેવું તે શુદ્ધવિજ્ઞાન પેદા કરવાનો પ્રયત્ન છે. આવતા યુગનું પરિચય પીઠાવવા વગર પુરને ખાળવાનો એ મીઠ્ઠા પ્રયત્ન છે. આપણું રાજકીય જીવનના રંગોએ રંગાયેલી જાદી મહિલાઓ શ્રીમતી સરોજિની, વિન્મલાક્ષ્મી, કમનાદેવી, વગેરેના જીવનમાથી આવી સસારીક જવાન દારીઓ, કે વીવાહીત જીવનના ધ્યેય કે આદર્શો કયા અપૂર્ણ કે અકિત રિગતિમા જોવામા આ-યા નથી એટલું જ નહિ પૂન્ય કરતુખાના સામાજિક અને રાજકીય જીવનમા એ આદર્શ અખડપણે જળવાયો છે એ વિશે શંકા જેવું નથી. આ પ્રકારના મહિલા જીવનમાં રવેન્દ્રાચાર કયા જણાયો નથી એમા પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંવાદી જીવનનો પાઘો સજાળાતો આવ્યો છે. જ્યાં એ વિસવાદ ઉભો થયો છે એમા પ્રગતિ અથવા પ્રકૃતિ કરતા ભાવિએ ઉભા કરેલા અતરાયોજ નડ્યા છે.

છે-ના એ વિશ્વવિખ્યાત એશિયની શારિંગિક મર્મદા હોવા છતાં જે મહત્વના કાર્યો પાર પાડ્યા છે તે સ્ત્રીઓનો જાગૃતિક વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો ગણ્યો. દેશ અને જાગૃતના કસોટી કાળે ત્યારે પુરુષનું પૌરુષ રાષ્ટ્રીય ધેલણની વેદી પર હોમાતું હતું ત્યારે આંતરિક વહેવાર અને બ્યરસ્થાના બધા કાર્યો બહેનોએ જ સજાળી લીધા હતા. એટલું જ નહિ પણ કુસંગતાથી સજાળ્યા હતા અને આ એ મુદ્દ પછી સ્ત્રી જીવન પર ભારે અસરકારક પરિણામ આવ્યું છે. આજે એમના જીવનમા મૂળભૂત ક્રાંતિ વ્યાપી ગઈ છે. આજે બહેનોએ જે શક્તિ મેળવી છે અને વિકાસ સાધ્યો છે, તે મેળવતા શક્તિ સમયમા કદાચ પચાસ વર્ષો નીજી જાત પણ મુદ્દ જન્ય વિષમ પરિસ્થિતિએ આ સમયમર્મદાને અતી ન્હાની કરી આપ્યો પ્રશ્ન જલ્દી છોડી મુકો છે અને હવે એ વધતા, ધસતા પુરને ખાળવાનો ફાન્ટ પ્રયત્ન નિરર્થક જેવો લાગે છે.

આને સરકારી કે ખાનગી, સામાજિક કે રાજકીય ભૂમિકામાં પણ આજ જ્ઞાન છે. આને તેમનામાં પરવશતા, વિષમતા કે અન્યાય સહન ન કરવાની લાવના જામત થઈ છે એ વાત સાવ સાચી છે. અને આ વૃત્તિ દિવસે દિવસે, વધુ ઉમ્મર, જોરદાર, અને વ્યાપક ખનશે એ વાત નિશ્ચિત છે.

આ મહાયુદ્ધોએ તેમજ રાષ્ટ્રીય ચળવળોએ જગતને બતાવી આપ્યું છે કે સ્ત્રી એક સુગ્રહિણી અને સુમાતા બની શકે છે તેની સાથેસાથ એના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં પણ રાષ્ટ્રસંવર્ધની શક્તિ પણ બની શકે છે.

આને જે ઉદાપોહ કરવામાં આવે છે તે પરિસ્થિતિની સમજાવનાર અભાવ બતાવે છે. વિવાહિત કે અવિવાહિત હો, સ્ત્રીઓને માટે સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા એ લાવકાતનો પ્રશ્ન નથી. પ્રસંગ મળતાં સ્ત્રીઓએ કાર્યપણુ કપરા સંજોગોને પહેચી વળવાની પોતાની શક્તિ પૂરવાર દરી છે. પ્રશ્ન માત્ર ઈચ્છાનો જ છે. જો બહેનોને એમ લાગે કે મારા ઘર અને કુટુંબ ઉપરાંત મારે દેશ અને સમાજ પ્રત્યે પણ સંબંધ છે, અને તે પ્રત્યેની જવાબદારી અદા કરવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તો તેને અટકાવી શકાય નહિ, અને તેમ કરતાં અટકાવવી એ પાપ છે.

બહેનોની સમક્ષ આને બહુ વિશાળ સામાજિક અને ગૈરજિમ જીવન પડ્યું છે. આ પ્રશ્નોમાં સ્ત્રીઓએ રસ લેવો જોઈએ, અને તેના ઉકેલ પોતે ન કરે અને સરકાર ઉપર કે સમાજ ઉપર આધાર રાખશે તો તે માટે સમય જોઈશે. જો એમના આ કાર્યમાં પુરુષો વિરોધ કરતા હોય તો તેનો વિરોધ કરવો એ ફરજ છે. આ કાર્યમાં વિવાહિત જીવન જો બાધક નીવડતું હોય, તો તે નિઃશંક રીતે પુરુષોના જીવનમાં

પણ તેટલું જ બાધક નીવડતું નોંધ્યો. આ રીતે સ્વતંત્ર ભૂમિકા ઉપર જ આ પ્રશ્નની વિચારણા કરતાં કેટલીક ગેરસમજૂતી દૂર થશે. સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા એ સ્ત્રીને કે પુરૂષને શુભચુરૂપ છે. અને તેમાં કર્તવ્યપાલનની ક્રમક છે. ઇશ્વરે પ્રાણીગાત્ર કરતાં મનુષ્યમાં જે શુદ્ધિ અને વાણીનું દાન આપ્યું છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો. માત્ર ખાતુંપીતું ને એસઆરામ કરવો એ જ માત્ર જીંદગીનું ધ્યેય હોય તો, વ્યક્તિ અને જગતનો વિકાસ તો બાબુએ રહ્યો, વિનાશ જ નહકે છે. વળી આ બાબતમાં એકજ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. અને તે એ કે સમાજ કે રાષ્ટ્રસેવા કરનાર દંપતીમાં સદ્વિપ્લુતા અને અન્યોન્યને પૂરેપૂરા સમજી શકવાની શક્તિ હોવી નોંધ્યો. શ્રીમતી લીલાવતી મુન્શી, અને કનૈયાલાલ મુન્શીમાં એ અદ્વૈત દષ્ટિએ પડે છે. શ્રીમતી અરૂણા અને ગેરીસ્ટર અસદુઅલીમાં એ જાતનું અદ્વૈત ન હોય એવો સંભવ નથી. મને તો લાગે છે કે પરિચયના મુળમાં જ એ લાવનાના તાંતણા તણાઇને એક થયા હશે. કારણ કે આ નવદંપતીનો પ્રાણ એકજ પોકાર કરે છે, એક જ ઝંખનાએ શ્વાસ લે છે. એ પોકાર, એ ઝંખના હિંદમૈયાની આઝાદી માટેના છે. શ્રી અસદુઅલી એમની આઝાદીની શબ્દધોષણા વડી ખારાસભામાં કેમિસના નેતૃપદે રહી કરે છે. શ્રીમતી અસદુઅલી વિરાટ સભાએના મંચ પર ઉભાં રહીને કરે છે. તેઓ સોશ્યાલીસ્ટ વિચારસરણીના બને રહ્યા, એમને મન ગાંધીજીનું રચનાત્મક કાર્ય, અને તેમના સિદ્ધાંતો સમાજવાદ કરતાં અગત્યના અને વધુ આદરણીય છે. એટલે જ તાજેતરમાં ત્યારે તેઓ ગાંધીજીને વર્ષામાં મળવા ગયા ત્યારે મળમળા થઈ ગયા હતા.

તમને મન ઇન્ડોનેશિયનોનો પ્રશ્ન જેટલો અગત્યનો છે, એટલોજ અગત્યનો પ્રશ્ન ગુમાસ્તાઓનો, વિદ્યાર્થીઓનો, મીઠા મજદૂરોનો, અને

સ્ત્રી કાર્યકરોનો છે. એથી જ તેમણે મુમુક્ષુમાં ઇન્ડોનેશિયન રીપબ્લીક દિન અંગે ચોપાટી પર મુમુક્ષુના હસ્તે સ્ત્રી પુરુષો, તેમજ જૂદી જૂદી સંસ્થાઓના હિંદુ મુસ્લીમ નાગરિકોની મળેલી સભામાં બુનદ અવાજે કહ્યું કે, 'મુમુક્ષુના આ શહેરીઓની આ સભા, ઇન્ડોનેશિયાની આઝાદ જનતાને અભિનંદન આપે છે. અને તેમની આઝાદીની લડત, જે સામ્રાજ્યવાદીઓ સામેની, બધાજ એશિયાવાસીઓની લડત પણ છે, તેમાં પોતાનો સહકાર વ્યક્ત કરે છે. આ બેક ઇન્ડોનેશિયામાં વપગતી હિંદી ફોર્સ સામે વિરોધ પોઝર છે, અને ચેનલથી આપે છે કે અમારા ઇન્ડોનેશિયન ભાઈ-બહેનો સામે હિંદી ફોર્સનો વધુ ઉપયોગ હવે સહી લેવામાં આવશે નહિ. અને માંગણી કરે છે કે ઇન્ડોનેશિયા, જેણે હિંદની પ્રજાની સમતિ સાથે પોતાને આઝાદ જાહેર કર્યું છે અને પોતાનું રીપબ્લીક સ્થાપ્યું છે. તેમાંથી તાકીદે હિંદી ફોર્સ અને અન્ય વિદેશી ફોર્સને પાછી ખેંચી લેવી.

શ્રીમતી અરુણાએ વધુમાં જણાવ્યું કે, એશિયાના લોકોએ હવે આઝાદીનો નિર્ણય કરી લીધો છે આપણે હવે અગ્રેજો પાસે બીજા નહિ માગીએ. ઇન્ડોનેશિયન ભાઈઓ આજે આઝાદ બન્યા છે, સામ્રાજ્યવાદીઓ નોંધીલે કે ધરાન અફ્રિકા કે એશિયા કોઈ જગ્યાએ હવે તેમનું રાજ ટકનાર નથી.

લોકશાહી અને ભાઈચારાની વાતો કરીને સાથી રાષ્ટ્રોએ આપણા હિંદી બિનાદરોને મોટા પ્રમાણમાં સૈન્યમાં ભરતી કર્યા હતા. અમેરિકાએ કહ્યું હતું કે હવે કળા-ગોરાના ભેદ નહિ રહે પરંતુ એટમ બોમ્બના જોરે વિજય મેળવ્યા પછી આ લોકતંત્ર અને ભાઈચારાની વાતો શૂન્યાર્ધ ગણ છે. જાપાનીઓ જ્યારે જતા, ઇન્ડોનેશિયા અને બર્મામાં સામે પડ્યા હતા, ત્યારે આ બહાદુર રાજ્યો ઉભી પુછડીએ ભાગ્યા હતા. ક્ય અગ્રેજો કે ફ્રેંચો પોતાના સામ્રાજ્ય મુકોને નાકા હતા. પણ વિજયી બન્યા કે તરતજ જોમના જોરે મુકો છુટ્યા હતા,

જે દેશોને છોડીને ભાગ્યા હતા, એના ઉપર ચઢી હકુમતો સ્થાપી દીધી.
 સ્થિતિ તો ડચો અને ફ્રેન્ચોને આ કામમાં સહાયતા કરી.

ઇન્ડોનેશિયન જિરાદરોએ તો ડો સોમર્નોના પ્રમુખપદે પોતાનું
 પ્રજ્ઞાન ગ્યાપી દીધું છે. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે દિલ્હીમાં પણ
 આના સોમર્નો પાકે અને દિલ્હીમાંથી અંગ્રેજોને ભાગવું પડે અને ફરી
 દહી તેમનો પત્ર પણ દિલ્હીમાં ન ફરે. યુદ્ધ પછી સ્થિતિ ગરિયા
 અને અમેરિકાએ તેમણે આપેલા બધા વચનો તોડ્યા છે. તેમના
 ચાર્ટર અને પરિપક્વ બધાજ તેમના પોતાના સ્વાર્થોમાં ફેરવાઈ ગયા છે
 પણ ગેરિયાના લોકો તેમની બાજુ પામી ગયા છે તેઓ એશિયાના
 મુઠામાં હવે રાજ કરી શકશે નહિ."

શ્રીમતી અરુણાના મુબઈના પ્રવચનો ચિરસ્મરણિય રહી જાય
 એવા કે મુબઈની મહિલાઓને મહેતા પ્રેરક શબ્દોની અસર આજે
 પણ તાજી લાગે છે. એ શબ્દોમાં જે જાગૃતિ છે, નવો પ્રવાહ છે અને
 શતગાનક છે, એ અંગ્રેજ છે મુબઈના ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળના હોનમા
 બહેનોની સમાને સંબોધતા એમણે કહ્યું તમે અજ્ઞા છો એવો ભ્રમ
 રાખશો નહિ. આશ્ચિ અને મીમુરના અભિપ્રાયોને બંધો લેવાનું ચૂરો
 નહિ. મુબાઈનાઓએ સ્થાપેલી આઝાદ દિલ્લ સેનાની ઝાંસીની રાણી
 પંડલ જેની દિલ્હી સ્ત્રીપંડલ આપણે સ્થાપવી. આ પંડલની તમે
 બંધી બેનો સૈનિકા બની જાઓ ઝાંસીની રાણી પંડલ આપણે સ્થાપીશું
 પણ આપણું હૃદયમાં સમશેર નહિ હોય, આપણું હૃદયમાં ચરખો
 હશે, એનો ગુજારવ દિલ્હીના ગામડે ગામડે ફેલાવવો આપણે આઝાદીનો
 પવનમાં પાકવીશું.

શ્રીમતી અરુણાએ આ પ્રસંગે મહિલા પરિષદ સાથેના પોતાના સંબંધોનો ઉલ્લેખ કરતા જણાવ્યું હતું કે 'આ સભામાં મહિલા પરિષદ ભાગ નથી લીધો એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે હિંદની સ્ત્રીઓની જાગૃતિનો ઉલ્લેખ કરતા એમણે વધુમાં કહ્યું કે, ૧૯૩૫ ના મીઠાના સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓમાં અજબ જાગૃતિ આણી છે તે પછીથી ૧૯૪૨ સુધી સ્ત્રીઓએ હિંદના ગઝકાગણમાં અગત્યનો ભાગ લેખ્યો છે, આ અગત્યમાં હિંદની નારીશક્તિ અજબ પ્રતિભા અને પારાવાર સહિષ્ણુતા દાખવી હતી તેમણે વનનાસી કાર્યકરોને આશ્રય આપ્યો હતો, અને સત્યાગ્રહ ગામડાઓની બહેનોએ તો વીગતાનો ઇતિહાસ સત્કાર્યો છે.

૪૨ મા બહેનોએ લાઠી અને ગોળીઓનો પણ બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો આપણે ફરી એકવાર લડાઈ કરવાની તૈયારી કરીએ છીએ બહેનો એમાં પાછી ન પડે એ જોજો ૪૨ ના અઢિત્રાન દરમ્યાન આશ્રિ અને ચીમુગની બહેનો ઉપર બ્રિટિશ ફોર્સેએ જે અસાધારણ ગુન્ગ્યા હતા એ જુદાપે તોમ નથી એ વખતે તેમને સહાય કરવા માટે અમે અસમર્થ હતા

પોતાની માનહાની અને શિયળજાગના કષ્ટ પછી આ બહેનો આત્મહત્યા કરવા તૈયાર બની હતી ત્યારે મે એમને લખ્યું હતું કે તમે તમે અપવિત્ર ગણાતી હો તો હિંદની પ્રત્યેક સ્ત્રી અપવિત્ર છે તમે તો દેવીઓ છો તમારે આપઘાત કરવા ન જોઈએ પરંતુ આ બહેનો ઉપરના અસાધારણ બળે લેવા હવે તમે હિંદની નારીશક્તિ તૈયાર રહેજો હવે ક્રાંતિની તૈયારી કરવાની છે યુરોપની બહેનોનો તમે દાખનો લેજો તેઓ લડાઈના મેદાનમાં રણચક્રીની જેમ લડી હતી ઝાસીની રાણી દુકડીએ પણ એવું જ વીરત્વ દેખાડ્યું હતું તમે એમના વશ નીજ છો

તમે એમ નહિ માનતા કે યુરોપની બહેનોને ધણી સ્વતંત્રતા છે. તેઓ સામાજિક રીતે આપણાથી વધુ સ્વતંત્ર છે. પણ રાજકીય સ્વતંત્રતા તો યુરોપ અમેરિકાની બહેનોને પણ હજી સાંપડી નથી. કેએસી બહેનો માટે તો આ એક કપરી કમોટી છે. એમને તો બધા સાધનો દ્વારા કેએસને મજબુત બનાવવાની છે, અને કેએસના જ આશ્રયે નવો જંગ આરંભવાનો છે.

હવે શ્રીમતી અરુણાએ હિંદની આઝાદી અગર ગુલામીનો આખરી ફેંસલો લાવવા માટે ફરી નવી લડતનો પયગામ મુલાવ્યો હતો. અને એ માટે સ્ત્રીઓનું મજબુત સંગઠન ઉત્તુ કરવાની ઘોષણા કરી હતી. બહેનો એમા જોડાય અને ત'વાગે સ્થાને ચરખાને અપનાવીને આઝાદીની કુચ ગામડે ગામડે લઈ જાય એવો પડકાર કર્યો હતો.

મુમઝિ શ્રીમતી અરુણાનો સક્કાર લગ્ય રીતે થયો હતો. જેટલો સમય એ આ મહાનગરીમાં રહ્યા એ સમયમાં એમણે સખ્યાબંધ લાપણો આપ્યા હતાં. એમાંના કેટલાક લાપણો અહીં અથસ્ત કરવામાં આવ્યાં છે, બહુ ઘોઝ મળી શક્યા નથી. ઠેર ઠેર એમના દર્શને માનવ-મેદની ઉંટી પડતી હતી. ઠેર ઠેર એમને હારતોરાથી લાદી દેવામાં આવતાં હતા, કાગળ કે આ નૂતનયુગની નારીશક્તિનું એ પ્રતિક છે.

હાદરના શિવાજીપાર્કમાં મુમસ્તા મહામંડળ અને મુખ્ય વિદ્યાર્થી કેએસ એમ બે સચુક્ત સખ્યાઓના ઉપક્રમે જોડવાયેલી સભામાં રજુ-ઘોષણા કરતાં એમણે કહ્યું કે, 'વાટાઘાટ માર્ગત આઝાદી નહિ આવે. ૧૯૪૨ ની લડત અને 'હિંદ છોડી આપ્યા જાવ'ના અમલોને કારણે પડકાર અમે જૂલી શકીએ નહિ. વાટાઘાટો માર્ગત અથવા ધાગસભા-

માંથી હિંદની આઝાદી આવવાની નથી. આપણે ભાવિ લડત માટે તૈયારી કરવાની છે. ભાષણ કરવાનો આ જમાનો નથી. કામ કરો અને લડતની તૈયારી કરો.

તમે બધાં મારૂં સ્વાગત હારતોગથી કરી રહ્યા છો. પણ મને મળેલું આ માન મારું સ્વાગત નથી, પરંતુ દેશને માટે બલિદાન આપનારા ૪૨ની લડતના વીરોનું સ્વાગત છે. ૪૨ ની જી મી ઓગસ્ટે આજ સ્થળે, શિવાજીપાર્કમાં સાજના સમયે સ્વ. પૂજ્ય કસ્તુરબા આ ધ્યાન શરૂ કરવાના હતા. તેમની ગીરકતારી પછી દાદરની જનતાએ બ્રિટિશ હકુમતનો બહાદુરીથી સામનો કર્યો હતો. તે બૂઝાય એમ નથી. આ કુલહારોનો ઢગ એ માગ જેવી મામુલી અમળા અરજી માટે નથી, પરંતુ એ તો સ્વ. કસ્તુરબા તેમજ ૪૨ ની લડતના શહીદો માટે છે, જે તો તેમના પ્રતિકરૂપ હું.

‘૪૨ ની લડત સફળ ન બની પણ બ્રિટને હિંદી જનતાનું જીવન રૂંધી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો ત્યારે હિંદના ક્રાન્તિકારી કાર્યકર્તાઓએ ક્રાંતિસના અદના સોપાઇઓની મારફત બૂગર્મમાં રહીને, બ્રિટિશ સત્તાની સામે માથું ઝીંચકયુ હતું અને શિર માટે લડી લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એ લડતમાંથી બહાદુર, કુરમાની દેનાગ અગ્ર દિગ્ગમતવાન ક્રાન્તિકારી નવજીવાનો બહાગ આવ્યા છે આજે જ્યનાહો તો એમના નામના થવા જોઈએ. આજે એમાના કેટલાય નવજીવાનો જોલના સળિયા પાછળ પડ્યા છે.

હિંદે કોઇપણ દેશની મદદની આશા નહિ રાખવી જોઈએ. બ્રિટનની સમાજવાદી સરકાર અથવા તો અમેરિકા કે ચીન આપણને મદદ નહિ કરે, પણ આપણે પોતાની તાકાત પર ઊભા રહેવાનું છે.”

બંગાળ, આસામ, સંયુક્ત પ્રાંતો, આંધ્ર મહારાષ્ટ્ર તેમજ બીજા અન્ય પ્રાંતો જેમ મુંબઈ ઈલાકાએ ઓગસ્ટની અળવળમાં અગ્રણીભાગ લેજાવ્યો હતો. શ્રીમંતી અરુણાએ એને યોગ્ય અંગતી ચોપાટી પરની ૧૪ મી જન્યુઆરીની સભામાં આપી હતી. પ્રમુખસ્થાને શ્રી. નગીન-દાસ માત્તર ખીરાબા દતા. મુંબઈની એકત્ર થયેલી વિરાટ જનતાને યોગ્ય પ્રશ્નશાધી નવાજતાં એમણે કહ્યું કે, "આજે તમને શું કહેવું અને શું ન કહેવું એ વિચારી રહી છું. સવા ત્રણ વર્ગ સુધી હું ચૂપ રહી હતી. ૧૯૪૨ પછીનો જમાનો ભાષણો કરવાનો નહોતો. બ્રિટિશ હકુમતની સામે શિર ઉઠાવવાનું મુશ્કેલ બન્યું હતું. એ વખતે કોંગ્રેસે 'હિંદ છોડો'નો ઠરાવ કર્યો હતો. મુંબઈ જેવા મહાનગરમાં ધણા નેતાઓ આવે છે. ભાષણો કરે છે. હું જે કંઈ કહું તે એક અદના સિપાઈની રીતે કહીશ.

છેલ્લા આઠ દસ દિવસથી ચારે તરફ હું 'જયહિંદ'ના પોકારો સાંભળું છું. વિજયનું તેજ બધાની આંખોમાં જોઈ છું. મારી આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે, અને હું પુછું છું વજપતિ ચિન્હ ક્યાં છે ? તેનો જવાબ મળતો નથી.

હતાં એ ખુશાલી અને એ વિજયની રાશનીથી તમે મારું સ્વાગત કરો છો, પણ એ મારું સ્વાગત નથી. પણ દેશની લડતમાં સફળતા મેળવનારા અને ખલિદાન આપનારા અસખ્ય હિંદી વીરોનું સ્વાગત કરો છો. અંગ્રેજ હકુમતને હિંદી જનતાએ બતાવી આપ્યું કે અમારી જીભે હજારો તાળાં મારો, ધરોમા અમને બંધ કરી દો. પણ જામત મયેલી હિંદી જનતાની ક્રાંતિની આગેકુચ રાક્ષાવાની નથી. એકની જગા પર હજારો ક્રાંતિ કરનારા વીરો મેદાને પડશે.

મુંબઈ સહેર ક્રાંતિકારીઓનો કિસ્સો છે. અનેક ધાકધમકી ગુસ્સો વગેરેનો ભય વહોરીને પણ મુંબઈ સહેર ક્રાંતિકારીઓને આશ્રય આપ્યો.

હતો. તેમના તરફથી મુંબઈના નાગરિકોને હું ધન્યવાદ આપું છું. એ ક્રાંતિકારીઓ મુંબઈમાં ભેગા થતા, આઝાદીથી હરતા ફરતા. અમારી હિંમત અને શક્તિ અહીંના અનેક અગ્રણી માનવીઓએ વધારી હતી. મને આપેલા આ પુલહાર મારે માટે નહિ પણ એ અણુમણુ માણસો, જેમણે અકબીરતા, એક શબ્દ કહેતાં, વિના સકોચે, કશા પણ કામ વિના તેમના દરવાજા અમારા માટે ખુલ્લા કરી દીધા હતા તેમને માટે છે. આ જ શહેરમાં 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જવ'નો ઠરાવ કોંગ્રેસે કર્યો હતો.

'૪૨ ની લડત દરમ્યાન આઝાદ હિંદ રેડિયો સામાન્ય હતો, ત્યારે એ રેડિયો કેવળ રેડિયો નહોતો પણ એક મોરચો હતો. એ રેડિયોના સંચાલક ડો. રામમનોહર લોહીયા હજી જેલમાં છે. તેના પર ખૂન સીતમ ગુજ્યો છે. તેમના પિતા પણ ગુજરી ગયા, છતાં તેઓને હજી જેલમાં રાખ્યાં છે.

મુંબઈના આઝાદ હિંદ રેડિયો સ્ટેશન પર કામ કરનાર બહાદુર બહેન ઉષા મહેતા હજી પણ એક્સી બીમાર હાલતમાં જેલમાં પડી છે. પોલીસ દરોડો પાડશે એવો ભય હતો છતાં પણ ઉષા બહેન ડગ્યા નહિ.

એ પછી શ્રીમતી અરૂણાએ ગ્રુપ કામ કરનાર કાયર હોતા નથી એમ જણાવી, સરચના કાર્યકર્તા શ્રી છેદુભાઈ પુરાણી, સ્વ. કોટવાલ વગેરેની માર્ગ આપી હતી.

હમી આગરે નેતાઓની ગીરફતારી થઈ ત્યારે ચારે તરફ મને પીરતોલ, લાડી, ટીવરમેસ લઈને અંગ્રેજ સત્તા ઉમેલી દેખાઈ હતી. તે વખતે 'હિંદ છોડી ચાલ્યા જવ'ની કોંગ્રેસે હાંક મારી હતી. ગાંધીજીએ 'કરો ના મરો'નું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું હતું. આ સંજોગોમાં જેમ જેને કીક લાગ્યું તેમ કર્યું. અમે બધાએ પક્ષપક્ષી બૂલી જઈ કેવળ

દેશની આઝાદી માટે જ લડવાનો નિર્ણય કર્યો એ જનતા આ વેળાએ સાથ ન આપે તો ગાંધીજી મરણાત ઉપવાસ કરશે એવું અમે સાંભળ્યું હતું. ગાંધીજીને બચાવવા માટે અમને એમ સૂઝ્યું તેમ ‘હિંદ છોડી ચને જાર’ના ઠરાવનો અમન કર્યો અને કોંગ્રેસ અને ગાંધીજીને એ માટે જવાબદાર લેખતા નથી.

આ પ્રસંગે એમણે બંગાળના દુષ્કાળો જો નેષ કરતા કહ્યું કે, ‘બંગાળનો દુકાળ મોટા હિંદી કે બંગાળી સહેનાઈથી જૂને એમ નથી. વળી જે એની પરિસ્થિતિ ફરીયાદ ઉભી થઈ તો અમે લડતા લડતા મરશું. ખોરાક જુટતી લેશું, અને કાંઈને જુખ્યા નહિ મરવા દઈએ. મોત આવશે તો જીતીયા ગોકુવાર’ અંતમાં તેમણે નેતાઓ તેમજ જનતાને બ્રિટિશ સરકારના વચનોમાં વિશ્વાસ નહિ મૂકતા આઝાદીની લડત શરૂ કરવે ને જણાવ્યું હતું. ‘આઝાદી ધાગસળામાંથી નહિ આવે પણ હીસાન કામદારોના સગદુનમાંથી આવશે એમ જણાવી બ્રિટિશ માલનો સપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાની સલાહ આપી હતી.

જેઘમાં જઈને ત્યાં પેતાનું બલિદાન આપ્યું છે એને માટે છે. સત્કાર મારે શાનો? આ સત્કારના ભોક્તા છું અમારો વનવાસ સફળ બનેાવનારાઓ. તારીફ પણ અમારી નહિ એમની કરજો.

આગસ્ટ ગ્રુપ પ્રવૃત્તિઓનો ઇતિહાસ જણાવતાં શ્રીમતી અરૂણાએ કહ્યું કે, “અમારી પાસે એવા કાર્યકરો હતા કે જેમણે આસમાનના તારાઓ હેંફળ રાતો ગુળરી હતી. આવા સિપાહીઓ અમારા હાથપગ બની રહ્યા હતા એ ક્રાંતિકારી વિદ્યાર્થીઓ અને નવજુવાન સિપાહીઓ પોલીસના હાથમાં ઝડપાયા પછી પણ અનેક અત્યાચારો સહન કરવા છતાં તેમણે કાઠનાં નામો આપ્યાં ન હતાં, ઠેકાણા બતવાવ્યા ન હતા. દુર અને અશ્લિષ્ટ અત્યાચારો સામે પણ આ નવજુવાનો ખામોશ રહ્યા હતા. એક વાત પણ ન બતાવી. અમારું સંગઠન તૂટી પડે એવી એકપણ કડી નોકરશાહીને તેમના હાથમાં સોંપી નહિ પ્રસિદ્ધિ કે ગુણગાનની એમને ખેવના ન હતી. આમાંના ઘણા યુવાનો હજી પણ જેઘમાં છે. તેઓ પ્રતિજ્ઞા કરી રહ્યા છે કે ક્યારે દિંદ આઝાદ થાય અને અમને મુક્ત કરે.

કદાચ અમને નેતાઓ પૂછશે કે આટલી જલદ આગ તમે કેમ ઠલવો છો? પણ બાપુના ઉપવાસની પળે ધેરા બનેલા વાતાવરણે અમને મુક્તિ આપી, અને આ માર્ગ લીધો. બાપુને બંદીખાને નાખનારી બ્રિટિશ સરકાર સામે અમે ક્રાંતિ પોઘરી.

શ્રીમતિ અરૂણાએ અમેરિકા તરફ આશાની નજરે જોવા સામે પણ આંગળી સીધી હતી. તેમણે જણાવ્યું. ગાંધીજીના ઉપવાસ હતા ત્યારે અમેરિકા પ્રતિનિધિ શીલીપ્સને દરબાનગીરી કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. ત્યારે રોકડો જવાબ મળ્યો હતો; ‘એ તો બિંટન અને દિંદની વાત છે. એમાં અમારાથી ન પડાય.’

મને કહેવામાં આવે છે કે તમે '૪૨ પહેલાં સમાજવાદી ન હતાં તો હવે કેમ બન્યા ? શા માટે મુડીનાદીઓને નિંદા છે ? એનું કારણ પણ ઉપર મુજબનું છે બાપુના ઉપવાસ વખતે મેં મારા હાથે ધનપતિઓને પત્રો લખેલા કૃપા કરીને લિનવીયોને મળેલા બાપુની જીદગી બચાવો એમનો જવાબ મળ્યો અમારા હાથનધ છે અમે લાચાર છીએ તમને મદદ કરી શકીએ એમ નથી એજ ઉલોગપતિઓ આજે સ્થિતિના ઉલોગપતિઓ અને ધનપતિઓ સાથે કરારનામાંઓ કરીને દિલ્લા સિટિય માલ ખપ્પી રહ્યા છે સિટિય માલ પર દિલ્લી છાપ મારીને વેની રહ્યા છે આ છે એમના માટેની મારી ધૂણી.

આજે અમે લડતની વાત કરીએ છીએ સમજીતીમાં માનતા નથી અમે એટલીને કે એની મજુર સરકારને ઓળખતા નથી અમે તો પીછાનીએ છીએ મુજબની પોલીસને આજે બાપુજી અને ઠરાવો કરવાનો જમાનો નથી લાપણ તો આજે હું કંઈ છું, કોને ખબર છે કાલે અથવા હવે પછી વર્ષો સુધી હું કલ્પ્ય તમારી સમક્ષ આવી પણ નહિ શકું. આજે જરૂર છે માત્ર કામ કરવાની. લડત માટે તૈયાર થવાની. ગાંધીજીએજ આપણને અસહયોગનો મન આપ્યો છે એ માર્ગે આઝાદી આપવાની છે દિલ્લા અને અહિંસા તો માત્ર સાધનો છે અસહયોગ એક મહત્વનો ઉપાય છે. ગાંધીજીના આ અસહયોગ પછી આજે આલીસ કશીકની આખોમાં નની રોશની રેખાય છે આજે સવાલ છે ગાંધીજીના આ અસહયોગને આપણી દષ્ટિમાં સમાવવાનો.

કોંગ્રેસના પ્રધાનમંડળો શુ કરશે ? ધારાસભાઓમાં જઈને કોંગ્રેસના પ્રધાનો નોકરશાહીને નાબુદ કરી શકશે ? તેઓ ગોળીઓ ચલાવીને હજારો નિર્દોશોના જીવ લેનારા આ બધા પોલીસોને દૂર કરી શકશે ? તેઓ જેનોના બાળકો ઉઘાડા કરી શકશે ? મને ખબર છે કે '૪૨ પહેલાં પણ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો હતા પણ '૪૨ નો દસવ યોગ અને

નોકરધાદી જોરમા આવી અને આ પ્રધાનોને જ ગીરફતાગ કર્યા એટલે કહીએ છીએ કે આઝાદી સમજુતી કે ધાગકિય કાર્યક્રમદ્વાગ આવનાર નથી

અમે જાણીએ છીએ કે, આ કામ કમરે છે પણ '૪૨ ની લડત પતી એને પાર પાડવાની અમે શ્રદ્ધા ગમીએ છીએ સગિતાના પાણીને રોકાને વીજળી પેદા કરવામા આવે છે એ ગીતે હિંદની ૪૦ કરોડની જનસકિતને એવે માર્ગે વાળીશુ કે જેથી વખત આવ્યે " તેઓ દેશમા રચનાત્મક કાર્યનો વેગ વધારે "

એજ અરજીએ ફરીવાર શુરવાર તા ૧૮ મીની સપ્તાએ ચોપાદીની રેલીમા તેમને સાબળવા ઉકઠે બનીને આવેલા વિશાળ જનસમુદાયને સ્પિટિશોએ આપેલા આઝાદીના વચનને ખોલુ તેમજ એગરતે દોગનારે ગણુબધુ હંતુ સ્પિટિશ માનના બહિષ્કાર માટેનો તેમનો ઉપ્રોકાશ ફરીવાર આ સભામા આવેગપૂર્વક જનગૃત બન્યો હતો તેમણે કહ્યું

" હિંદની આઝાદી આવી રહી છે એવી માન્યતા સેવવી એ જીલજરેલું છે આઝાદી ધાગસમાઓમા જવાથીએ આવવાની નથી, સ્પિટિશ સરકાર પણ આપવાની નથી સ્વતંત્રતા નહિ પણ ગુલામી આવી રહી છે આઝાદીની લાલચ આપીને સિવન હિંદને જાળમા સપડારી મહુ છે "

એમણે કહ્યું " લડત માટે તૈયાર બનો જ્યારથી હુ શુભ વાસમાથી બહાર આવી છુ ત્યારથી કહુ છુ કે નવી લડત માટે એગર કસો હિંદમાં જાલાગધે ખડખડારા સ્પિટિશ માનનો બહિષ્કાર કરીને આ લડતના કાર્યક્રમના મગણુ માડે "

આ પછી એમણે જોગસ્ટ ક્રાંતિના છૂપા કાર્યકરોની કહાણી રેણુ કરીને તેમને પ્રચરતીબરી અંજલિ આપી હતી. શ્રીમતિ અરણ્યએ ગદ્યમદિત કંઠે પ્રવચન આગળ લંબાવતાં જણાવ્યું કે,

“ આજે હું તમારી સમક્ષ ઉભી છું, પણ મારી હાલત પરેશાન જેની છે. દિલમાં ડર છે. શું કહું, શું ન કહું એનું ચિંતન હું કરી રહી છું. મારી કહાણી તમને કહેવા માગું છું. કેમ્બ્રિજના સૈનિકનું કામ આજ સુધી સભા અને સરકારો બરવાનું હતું. પણ ૧૯૪૨ના અગાસ્ટને પછી એ માર્ગ બદલાયો. હું એક સૈનિક તરીકે મારી કથા કહી સંભળાવીશ.

‘૪૨ ની લડતમાં છૂપી દુનિયામાં રહીને જેમણે લડત ચલાવી છે તેમને માટે તમને કહીશ. વર્ષો સુધી બ્રિટિશ સરકારની એડી નીચે ચગદાઈને મજબુત બનેલા આ સૈનિકાએ ‘૪૨ ની લડતમાં બ્રિટિશ સરકાર સામે ક્રાંતિ પોકારી અને પોતાનું સિર બુકાવ્યું નહિ. આ સૈનિકાને મુંબઈએ આશ્રય આપ્યો હતો. એમના માટે મુંબઈના હાજમરો ધરના દાર ખુલી ગયા હતા. મુંબઈની જનતા નિડર બની હતી. એ માટે મુંબઈને ધન્યવાદ ધટે છે.

જોગસ્ટના અધિસત્રો વખતે ઘણી વાતો અખબારો પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા ન હતા. ત્યારે ક્રાંતિકારોએ મુંબઈમાં રેડીયો મથક સ્થાપીને મુંબઈ કેમ્બ્રિજના નામે દેશને દોસ્તણી આપી. એના સંચાલક રામમનોહર લોદિયા આપણી વચ્ચે નથી. લાહોરના કિશ્વામાં એમના ઉપર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો મુજારવામાં આવ્યા છે.

આ કાર્ય માટે બહાદુરીપૂર્વક સાથ આપનારી ઉમા મહેતાને પણ આપણે જૂલી શકીએ તેમ નથી. આજે તે ચરચા કારાવાસમાં દિવસો પસાર કરી રહી છે. મુજરાનના ૧૦ વર્ષના જૂદા ઓ હોદ્દાપાછ પુરાણીએ જુદાનોને સરમાવે એવી અમતા અને જુરસો દાખવ્યો હતો. મારી

જનતાને વિનંતિ છે કે, તમે નેતાઓના જયનાદોના પોકાર કરો છો તો આ લોકોને પણ ન ભૂલો. કનચિનજિયા મહેતાની જય કે લોહિયાની જય પણ પોકારો અને એ રીતે એમણે નાખવેલી પારાવાર મુશ્કેલીઓને સ્મરણપટ પર લાવી મૂકો.

અમે જોલ ખઠ્ઠાર રહીને સેવા કરવાનો નિર્ણય કર્યો તે દાની મજુરીથી કર્યો ? એ સવાલ તમે કદાચ પૂછશો. અમારા નેતાઓને જોલમાં પૂરવામાં આવ્યા. અમે ચારે તરફ અંગ્રેજોને લાડીઓ, ટીઅર-ગેસ, અને ગોળીઓ અમાગ દેવામાં થયે પર વર્ષાવતા જોયા. અને અમે લોખંડી નિર્ધાર કર્યો કે 'ચાલીસ કરોડ હરગીઝ નહિ દમેગે !' તમે ફરી કહેશો કે દાની મજુરીથી આ નિર્ધાર કર્યો ? તો અમે કહીશું કે આઠમી ઓગસ્ટના ઠરાવની મજુરીથી અમે આ નિર્ધાર કર્યો હતો. ઠરાવનો આદેશ હતો- પ્રત્યેક માનવી આઝાદ થઈને ફરે. મુઠે તે ફરે.

ગાંધીજીનો આદેશ હતો, 'કરેગે યા મરેગે' અમારી સામેના આ બે આદર્શની મજુરીથી અમે સજ્જુ તે કર્યું. ક્રાંતિની આંધીમાં અમે અમારી કીન્તી છોડી મૂકી અમારી નૈયાની સફર કોઈ પક્ષ માટે ન હતી. હિંદી આઝાદી માટેની અમારી સફર હતી અમારી કીન્તી આંધીમાં જોડેલી હતી. તુડી જાય વા પાર ઉતરે એ તો કોઈના હાથની વાત નથી. હજી પણ જરૂર પડશે તો આવનીકાલે પણ અમે આજ ગાહ લઈશું.

અમને લાય હતો કે જનતા નિર્ણય બનીને બેસી રહેશે તો ગાંધીજીને દુ ખ લાગશે એ ઉપવાસ કરશે. આથી અમે નિર્ણય કર્યો ગજબનાક પ્રતિકાર કરવાનો. અમે એક યા બી ન માર્ગે આઝાદીની લડતને આગળ ધપાવી.

કોંગ્રેસના ૪૨ ના ઠરાવને પડકારે જનતા જાગી. ગાંડી બની

અને જે કંઈ ઝોની જવાબદારીમાંથી છટકાનો પ્રયત્ન કરે તો ઝોના માટે શોભારપદ ન ગણાય હા, જે કંઈ થયું તે અહિંસાની વિરૂદ્ધ થયું, એમ કેએસ અને કહી શકે છે અને અમે એ માન્ય ગણીશું. કેએસને વહીશું એ અમારો દોષ ■

બગાળના બુખમરાના અપ્પરમા ૩૫ લાખ માનનીઓ હોમાયા એની યાદ આપતા શ્રીમતી અરુણાએ જણાવ્યું કે આજે ફરી આવા બુખમરાના ઝોળા હિંદ પર ઝંઝૂમી રહ્યા છે માટે હોશીયાર રહો ૩૫ લાખના મોત પછી હવે બીજા એક કરોડના મોત આપણે ધરા દઈશું નહિ. બ્રિટિશ સંસ્તનતને દેખાડી દઈશું કે હવે એક કરોડ માનનીઓ તરીકે મરીને મરણ નહિ પામે લડતા લડતા મરશે અનાજ છીનવી લઈને ખાશું પણ કુતરાના મોતે નહિ મરીએ વીરની જેમ મરીશું. નહિ તો આખતારી પ્રજા કહેશે કે ૩૫ લાખના મોત પછી પણ હિંદની આખ ન ઉધડી આમાંથી આપણે કંઈ રીતે પાર ઉતરીશું એનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ

અંગ્રેજ હકુમતના બળવાન પળને ખસેડવો એ આસાન કામ નથી આમાં આજે આપણે કેટલીક કમજોરીઓ પણ વેડી છે આપણા કેટલાક નેતાઓ માને છે કે હિંદ આઝાદ થઈ ગયું છે, હિંદની રાષ્ટ્રીય ભાવના પીછાનીને બિટનની સખર હિંદને આઝાદી આપી દેશે

માધીજી, ૫ નહેરૂ અને વનજીભાઈ જેવા આપણા નેતાઓએ આપણને જગાડ્યા છે આઝાદી માટે લડતા બતાવ્યા ■ આપણે એમને નમ્રતાપૂર્વક કહેના માગીએ છીએ કે આઝાદી આ રીતે આવનાર નથી ધારાસભાઓમાં જવાથી આઝાદી આવશે નહિ અંગ્રેજો આપણને સ્વતંત્રતા આપનાર હોય તો આજે ક્યકતા અને મુબઈમાં ગોળીઓ ચાલતી ન હોત લોહિયા જેવા-હજી જેવામાં ન હોત અમારા નેતા-

જોને અમે વિનવીએ છીએ. આ આઝાદી નથી. એક નવી જાળ છે જે નવી ગુલામી માટે પથરાઈ રહી છે.

શ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને હિંદના પુલ્કપતિઓની સમજુતીઓ હિંદની ગુલામી વધારી રહી છે. આઝાદી સમજુતીનો હાથ લંબાવવાથી આવનાર નથી. આઝાદી સંઘર્ષજનક અને સતત લડતથી આવશે. હિંદના મજૂરોની લડતથી આવશે. આઝાદી મુઠીદારો અને જિયોગપતિઓ નહિ લાવે. માટે આઝાદી લાવવા માટે આપણે બીજા જગની તૈયારી કરવી પડશે.

અમારા નેતાઓની મોટરો પર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકતો. કાઉન્સિલમાં જ્યાં યુનીયન જેક ફરકતો હતો ત્યાં તે પહોંચશે. એ વખતે પણ ગોગઓ હજી હિંદમાં રહે તો તે અમે સહન કરી લઈશું. પરંતુ એ વખતે પણ લોહિયા જેલમાં હશે તો અમે કોંગ્રેસના પ્રધાનો પાસે જઈને જેલની ચાવી માંગીશું.

આપણે બધા વજ્રસમાન બની જઈએ. આપણે લડતની તૈયારીમાં પડવાનું છે. કાનિના સાચા સિપાહી થતાં પહેલાં ત્યાગ અને સંન્યસ્ત અપનાવવા પડશે. ગામેગામ જઈને પંચાયતના રાજનો ઠંકો વગાડવો પડશે. સામ્યવાદી ખિરાદરોને સમજાવો કે શ્વિટ્ઝરલેન્ડની લોકશાહીનો તમારો ફરજ છેડો.

આવતી આ લડતના પ્રથમ દાવ તરીકે શ્રીમતી અરૂણાએ શ્વિટ્ઝરલેન્ડ માલનો બહિષ્કાર કરવાનો પડકાર કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે શ્વિટ્ઝરલેન્ડ હવે લડાઈનો માથ બનાવતું નથી. યુદ્ધના પાંચ વર્ષનો ખર્ચો ઉભો કરવા માટે હિંદમાં વેચવા માટેનો માથ બનાવી રહ્યું છે. આ માલનો મુકબ્બીલ બહિષ્કાર પોકાગ્ગે, અને દેશને આવતી આફતમાંથી બચાવો લેજો.

આપણી જરૂરીયાતોને આપણે પછી પહોંચી વળાણ ગામેગામ
ચરખો ચલાવીશું, આપણે આ કામ કૌંસિસના આશ્રયે જ કરવાનું છે
કૌંસિસ તો જનતાની સચ્ચા ■ આનીસ કરોડની સચ્ચા છે, અને
એને આ રીતે આપણે બળવાન બનાવીને બ્રિટિશ હકુમતને ખતમ
કરી દેવી છે

વિશેષા લે તાનુમ કૌંસિસ સમિતિના આમરે પાગલાની ઝોડળી
બાઈ હાઈરિકુનના મેદાનમાં ભરનામાં આવેલી સભામાં એક' યથેના
વિચાર માનવસમુદાયને ઉદ્દેશને પ્રથમ સમાપતિ થી વી વી ગનડેએ
શ્રીગીતી અરજીનો પરિચય આપના જણા યુ કે

‘હિંદમ બોલા નવીનયુગના એ પ્રતિષ્ઠિતરીકે આપણે અરજીને
સરકારીએ છીએ ૧૮૪૨ ના ઓગસ્ટ મહિના અગાઉ એમને કે એમના
સહકાર્યકર્તાને જનતા પીછાનતી નહોતી પણ ઓગસ્ટની ભોમકાતિમાં
આ વીર પુરુષો અને મહિનાઓએ આગેવાની લઈ આપણા દેશની
સરકારના અમાડુડી જુલમે અને ખીતમે સામે મોઝા માડ્યા, ત્યારેજ
જનતા એમને ઓળખતી થઈ કાતિએ એ બધાને આપણી સમજ
મૂક્યાં માફ કરેલુ જોઈએ કે અરજીએ એ લડતમાં અને એ વેગ
પૂર્યો હતો’

શ્રીગીતી અરજીએ સમાપતિના આ પ્રવચનનો જવાબ વાળના
જણાવ્યું કે ‘પ્રગબના આ કથા સાથે મળતી થાઉં છું મારો
પરિચય યોગ્ય ગીતે અપાશે કે ૧૮૪૨ પહેલાં જુલો માણમે
મને ઓળખતા હતા કાતિએજ અમારામાં ગહેતી સક્રિય અને જનમ
તિતુ વાન અમને કરાનું

દેશની સામાન્ય જનતા વિશે પણ એમ જ કહી શકાય. તે જાણતી નહોતી કે તેમનામાં કેવી પ્રચળ શક્તિ છુપાયેલી પડી છે. એ શક્તિ આ દેશની વિદેશી હકુમતનો સામનો કરી શકે એમ હતી. જનતા કને કંઈ હથિયાર કે લશ્ચરોના સરંજામ ન હતો. સરકાર પાસે એમાંનું સર્વ કંઈ હતું. જનતાને તેની શક્તિનું જ્ઞાન થયું હતું, અમને પણ અમારી શક્તિનું જ્ઞાન થયું. અમે જેઠામાં પુરાવા માંગતા નહોતા. જ્યારે મારા સહકાર્યકરોને જેઠામાં પૂરાવા આવ્યા, ત્યારે અમે બ્રાહ્મીનાઓએ ગ્રામ વાસમાં રહી લડત ચાલુ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો.

અમે જેઠામાં જવાનું સા માટે નાપસંદ થઈ એનું પણ એક કારણ હતું. અમાગ કોને એવી અફવા આવી હતી કે જો લડતને ત્રણ અઠવાડિયા સુધી પૂરતી સફળતા નહિ મળે તો આપણા પૂજ્ય ગાંધીજી અપવાસ પર ઉતરે એમ હતા. એથી અમે લડતને વેગ આપવા સુધી પડ્યા. જો દુર્ભાગીપણો ન આવે એ માટે જ અમે ભુગર્ભમાં રહીને લડતને વેગ આપવા અને દેશના હિતને રક્ષવા આત્મભોગો આપવાનું નક્કી થયું.

શ્રીમતી અરુણાએ વધુમા જણાવ્યું કે, બ્રિટિશ સરકાર અને તેના એજન્ટો એવી માન્યતા નીચે હતા કે દેશમાં ચારેકાં એકાએક જગી હોલો આ ભુવાળ, અગાઉથી બ્યવસ્થિત રીતે યોજાયેલો હોવો નોઈ એ. આ વિચારે મને એમની દયા આને છે. અમારા પાસે એવી પ્રથમથી નક્કી કરેલી યોજનાઓ જ ન હતી. અમાગ આગેવાનો કને પણ એવી યોજનાઓ ન હતી દેશમાં ચારેકર ચેતેલો આ લડકા એકાએક જાગ્યો હતો આપણી સરકાર અગવળખીમાં પડી ગઈ તેણે ત્યારના દિંદ ખાતેના સચીવ લોર્ડ લિન્ડ્લીથગોને એક સદેશમાં પણ એમજ જણાવ્યું કે, દેશનેતાઓને જેલના સળિયા પાછળ પૂર્વા પશ્ચી પણ સામાન્ય જનતા બિટનના સચલ જળનો આ રીતે નિડર સામનો કરશે એનું કાઈના ધાર્યામાં પણ ન હતું. જનતાએ મૃત્યુની બીક વગર

સરકારના પરુગળનો અદ્વિંસક સામનો કર્યો. ધણી માણસોએ દેદના બલિદાન આપ્યાં. એ રહીશિનાં નામ લએ મુવલ્હૂના અક્ષરોએ ન અંકાય પણ તેમના નામ આપણી આઝાદીની લડતની તત્કારીખમાં લોહીના અક્ષરોએ જરૂર લખાશે.

સરકારને એ જ્ઞાન નહોતું કે આઝાદીની લડતના પિતા પૂજ્ય ગાંધીજીનો પ્રભાવ લોકચકિત પર કેવી અસર ઉપજાવશે એનું જ્ઞાન એને બહુ મોડું થયું. સર રોડ્ઝ ક્રિસ્ટ નિરાશ થઈને વિદાય થયા, અને ઓગસ્ટની અગવળનો આરંભ થયો, એ બન્ને પ્રસંગો વચ્ચે જે સમય ગયો તેનો ઉપયોગ મહાત્માજીએ પૂરેપૂરો કરી લીધો હતો. ગોટ્સે જ્યારે જનતા વચ્ચેથી એમને ઉપાડી જવામાં આવ્યા, અને જેલમાં પૂર્ણ ત્યારે એમણે ઇંટલા જાડુએ અજળ કામ કર્યું. એ મંત્રના શબ્દો સાવ સાદા હતા. જનતામાં આથી નવીન જાગૃતિ આવી.

વર્તમાન રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ વિશે જોશતાં શ્રીમતી અરુણાએ કહ્યું કે, મુઠ્ઠા પૂરૂં થતાં આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં આવેલા ફેરફારોને લીધે આપણા શાસકોએ આપણાં પ્રત્યેની તેમની વચ્ચેમાં થોડુંક પરિવર્તન આવ્યું છે. પણ આપણે એમના બ્રામક શબ્દોની જાગૃતિ સપાટાએ સૂઝાવામાં પણ ન જોઈએ. બ્રિટિશ શાહીવાદ લથડિયાં ખાય છે. તેના અસ્થિર થયે મૂળે છે કારણ કે તે આ દેશની ધરતીના કાઠવમાં ખૂંચેલા છે. આપણે બધા મળીને એવો સંસ્કૃતિ પ્રપલ્ન કરીએ કે આ ધરતીપરથી એનો પણ નીકળી જાય, અને આપણે હંમેશાં માટે તેમની પકડમાંથી મુક્ત જાનીએ.

પાડવો, આમ ચાલ તો જ આ દેશમાં તેઓ જે કાવાકાવા રમી રહ્યા છે તેનો તાત્કાલિક અંત આવે.

વધુમાં પ્રાંતોમાં આવનારી પ્રાંતિક રાષ્ટ્રિય-સરકારો સંબંધી ઇશારો કરતાં જણાવ્યું છે કે, આપણે તેમની કસોટી કરીશું. અને જોશું કે તેઓમાં રાષ્ટ્રિય તત્વ કેટલું છે ? આપણે તેમની કસોટી તેમના હાથમાં આવનારી સત્તાની ચકાસણી કરીને કરીશું, કે જે સત્તાથી તેઓને આપણાં બંધા જેવના સળિયા પાછળ પડેલા રાજદ્વારો કેદીઓને મુક્ત કરવા પડશે. તેમને ચળનારી એ સત્તાના અમલથી તેમણે આશ્રિ અને ચીમુરના જુલ્મોના તકસીંગવાનોને શોધી તેમને થોડા સમય કરવી પડશે. આપણે તેઓની આકરી કસોટી ખીછા અન્ય રીતે પણ કરીશું. આપણે જોઈશું કે આ રાષ્ટ્રિય સરકારો બ્રિટિશ યુનીયનજેકને ક્યાં મુધી નિલાવી લ્યે છે કે જે જ્યારે આપણાં ત્રિરંગી ઝંડાનું વારંવાર અપમાન કર્યું છે. આ બધી રીતે આપણે આપણી રાષ્ટ્રિય સરકારોની પરિક્ષા કરીશું. જો તેઓ એ કસોટીઓમાં નિષ્ફળ નિવડશે તો આપણે તેમનો સામનો કરીશું.

તાન્તેતરમાં મુંબઈના ખારામાં પડેલા ‘તડ્યાર’ વગેરે જહાજોના હિંદી સાગર રૌનિકાએ સરકાર સામેના ઉગ્ર અસતોષના કારણે શહેરમાં તોફાનો અને ખુલ્લો બળવો કર્યો, ત્યારે શ્રીમતી અરૂણા અસફઅક્લી મુંબઈમાં જ હતા.

હિંદી નાવિકોનો પ્રકોપ ફાટી નીકળ્યો હતો તેમણે શુદ્ધવાર તા. ૨૧ મીથી રવિવારની ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧, સુધીમાં શહેરમાં જે ઉત્ક્રાપાત મચાવ્યો તેના વિસ્ફોટ અડેવાલો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. નાવિકોના આ બળવાને શ્રીમતી અરૂણા સાથે સંબંધ હતો એમ કેટલાક માને છે. પણ ખુદ શ્રીમતી અરૂણા એ બળવામાં કેટલે

અરો સડોવાયા હતા એ તેમણે તાજેતરના રૂંદના એક અખખાત
જોગા નિવેદનમાંથી મળી આવે ૨ એમનું નિવેદન નીચે પ્રમાણે છે

“ દિલી સાયર રૌનિકો હડતાલ પર ઉતર્યા અને તેમણે શહેરમાં
જે તોફાનો મ્યાં જોના પરિણામે સખ્યાજીના નાગરિકોને સહન કરવું
પડ્યું, એ મામલામાં હું એટલે અરો દોષિન છું એની વિગતો મારે
રજી કરવી જોઈએ આગ એમાંના દિરત્તા વિશે ઘણી ખરી અફવાઓ
ઉઠી છે એથી એ નાવીકાની લાતનો આગળથી અન મુધીનો અહેવાલ
મારે રજુ કરવો જોઈએ

સુ મઈમાં મારે આગમન થયું એમાં ૧૧ ફેબ્રુઆરી સહાયકોને
મળવાની મારી તીવ્ર ઉત્ક્રાંતિ હતી એટલું જ નહિ છે ત્યાં ત્રણ વર્ષથી
જહાગ આવના લાગના નવા જગોને લક્ષ્યમાં લઈ કેમ્પેસ જે માર્કેટ
ચોજે એને ઉપાડી લેવાની મારી તીવ્ર છંડ હતી મુશ્કેલીમાં મારે
માનમાં જે સખ્યાઓ જ વાગ્યા આવી હતી તેમના પ્રમુખસ્થાનેથી મારી
લાવનાનો ખ્વનિ મે જનતા સમક્ષ બહેતો મૂક્યો હતો હું જોતી હતી
કે લશ્કરના કેટલાક માણસો પણ મારા પ્રયત્નો હોસયી સાખ્યાના
આવતા હતા

ત્યારે મારા ધ્યાનમાં આવી ત્યારે મેં જોયું કે એ માંગણીઓમાં તેમણે ફેટલીક રાજદ્વારી બાબતો પણ સંડોવી હતી. મેં તેમને આ મિશ્ર માંગણીઓને અલગ અલગ પાડી નાખવા સમજાવ્યા અને માત્ર તેમની નોકરીને લગતી જ માંગણીઓ તેમના નોકરા અધિકારીઓ સમક્ષ મૂકવા જણાવ્યું.

મેં નાવીકાને એમની નોકરીની સ્થિતિ અને ફરિયાદો સુધારવા પુરતી એમની લડત મર્યાદિત ગણવા પણ કહ્યું હતું. અને આઝાદ હિંદ ફોજના સૈનિકોને ઊડવાની અને એવી બીજી માંગણીઓ આગળ કરી, તેમની લડતને રાજદ્વારી સ્વરૂપ નહિ આપના મેં તેમને સમજાવ્યા હતા.

આ પછી તેમના પ્રતિનિધિઓ ફરીવાર મને મળ્યા અને મને તેમની વતી વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરી. એટલું જ નહિ તેમની સભામાં આવીને બાબતો કરવાનું આમત્રણ તેઓએ મને આપ્યું. આથી મને લાગ્યું કે, તેમની આ વ્યાજની લડત માટે તેમને રાષ્ટ્રીય બળને ટેકો જોઈતો હતો. ત્યારે મેં તેમને સંદેશ વસ્ત્રબજાર પટેલની સલાહ લેવાની સૂચના કરી હતી. કારણ કે મુળમંડળમાં એ સમયે તેઓ જ કોંગ્રેસની સર્વોચ્ચ પ્રમાણભૂત વ્યક્તિ ગણાતા. મેં તેમને વધુમાં એવી સૂચના કરી કે તેમણે એક મધ્યમ સમિતિની પણ રચના કરવી અને તે માટે જહાજના પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવા.

આમ થાય તો તેઓનું સંગઠનમળ અનૂપ થાય એમ પણ મેં તેમને જણાવ્યું. મેં તેમની સલાહ જવાબી કે બાબતો કરવાની ના પાડી હતી કારણ કે નાવીકોના અમુક ભાગ પ્રાતિક મુસ્લીમ લીગની સલાહ મુજબ લેવા માગતો હતો. આથી મેં સપૂર્ણપણે કોંગ્રેસને ટેકો આપવાની તેમને ના પાડી. છતાં મારે મુળમંડળી બદલ જવાનું

હતું એટલે મેં વિદ્યાર્થીઓ, મજદૂરો અને ખીજા કાર્યકરોને તેઓની
હાડતને ટેકા આપવા સમગ્રત્યા હતા. વધુમાં કદાચ નાવીકોને બોરા-
કેની તળો પડે તો તે પૂરા પાડવાની પણ મેં કાર્યકરોને સૂચનાઓ
આપી હતી. અને હું પુના ઉપડી

પુનાથી હું જ્યારે મુમર્ઝ પાછી ફરી, ત્યારે મેં જોયું તો
નાવીકોએ વાતાવરણ ઉચ્ચ કરી મૂક્યું હતું. અખ્યારેમા તેમના અધિકારી
ગોડફ્રેના વાયુ પ્રવચનોએ આધી મચાવી હતી. તેમણે નાવીકોને ધમકી
આપી હતી. 'સંજો આવો, નહિતર તમારો નાશ થશે.' ગોડફ્રેના
પ્રવચનોએ દારૂમા દીવાસગી આપી હતી. અને પરિણામે સહેરમા ત્રણ
દિવસ મુધી લોકોનો ફાટી નીકળ્યા. પણ તેમાં નાવીકો કરતાં મોવા-
લીઓ વિશેષ જવાબદાર હતા.

અરણ્યની આ પ્રવૃત્તિને બુગર્ભપ્રવૃત્તિ ગણાવી હતી. અને હવે ત્યારે
 એવી પ્રવૃત્તિની કશી જગ નથી અને 'બીન કાયદેસર' કોંગ્રેસ પરથી
 સરકારી પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવાયો છે, ત્યારે અરણ્યએ ખુલ્લો મોરચો
 ઉઠો કરવો જોઈએ એવી પણ સલાહ અપાઈ હતી. છતાં ગાંધીજી
 અને ખુદ પડિત નહેરુને આ વિદુષી નારી માટે અપૂર્વ સન્માન છે
 અને તેમની ૧૯૪૨ ની બુગર્ભમાની પ્રવૃત્તિને તેઓ તરફથી અભિલેખો
 પણ મળ્યા છે.

ઓગસ્ટનો ઠરાવ

ચાર ફાર જ્યારે મુદ્દની જવાબદારી સંભાળી હતી. બ્રિટનના પૂર્વના બંદરો એક પછી એક જાપાનના હાથમાં અત્યંત સહેલાઈથી પડવા માંડ્યા હતા, ત્યારે હિંદ બમ, શંકા અને લુપ્તપ્રવાસી ધેરાઈ ગયું હતું. સર્વત્ર અધિકાર છવાયો હતો. હિંદ પર ત્યારે જાપાની ચઢાઈનો બમ ઝડપે હતો ત્યારે કેએસ ગરબન મરડીને ઊભી થઈ. એ સમય ૧૯૪૨નો હતો. એ અસ્થિમા કેએસે ઓગસ્ટનો ઠરાવ પસાર કર્યો.

હિંદી જનતામાં એ ઠરાવથી નવો ચેતનમત્ર ફુંકાયો. નવો પ્રાણ ધનગનવા લાગ્યો. દેશના નવયોદીયા આગળ ધસી આવ્યા. જ્યોત્સના નારાયણ, લોહીયા, અચ્યુત પટ્ટવર્ધન, અરુણા, વગેરે એ સમયના કેએસના કાર્યકરો મોવડીઓ બનીને આગળ ધસ્યા, અને તેમણે એકત્ર બનીને સરકાર સામે લડતના મોઝ્યા માંડ્યા. તેમની આંખોમાં નવી ચમક હતી. અખૂટ ધૈર્ય અને શક્તિ હતા, કારણ કે એ ચમક આઝાદીની હતી. બ્રિટિશ રાજના જુઓ અને ત્રાસ સામે અણનમ રહી જનતાની શક્તિનું જ્ઞાન તેમને કસવું હતું. અને એથી જ તેમણે મુનષ્ઠિમાં ઘેર્યા એ. આઈ. સી. સી. ના ઓગસ્ટના

એ ઠરાવને આપરતાપૂર્વક ઝડપી લીધો અગ્નિ અને ખીજનો જેમણે આ લડતમાં મુખવ્યુ, એ ક્રાન્તિવીરોની મુક્તવાસની કથાઓમાં જન્મતાને રસ છે તેમની અનેક આશ્ચર્ય પમાડે એવી ઘટનાઓ જ્યારે બહાર આવવાનો પ્રકાર શોધી ગઈ છે, એટલે જેમણી આ લોકકાલિ જન્મી, ભુવર્ણના મર્ચકરોએ સગ્કાર સાને લડત કરી ગઈ, એ ઓગરનો ઠગવ વિશે પ્રજા બંધુવા આપર હોય એ નિશ્ચય છે

૧૯૪૨ ની એ આઈ સી એ મા જો એ ઠગવ પસાર ન થયો હોત. ગાંધીજીએ 'કરો યા મરો'નું સૂત્ર ન પોષાયું હોત, અને જન્મતાને વ્યક્તિ રનાત્ર્ય ન આપ્યું હોત, તો અત્યારે આપણી સમક્ષ અગ્નિ ન હોત, એમની રામાયક કથાઓ નહોત. હમણા તો સરકારે અરુણા સામેનો બહેર પ્રતિપદ છાવી લીધો છે, એથી જ એમની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમશનો માર્ગ જોઈ શકે જેમ છે ગાંધીજી, પડિત નહેરૂ મૌનાના આઝાદ, વગેરે દેશનેતાઓ આ ઓગરનો ઠગવ ધડવામાં જેમ મક્કમ થયા એ કોંગ્રેસનો આતરિકમથનોનો ઇતિહાસ બંધુવા જોવો છે

૧૯૪૨ ના એ વર્ષમાં બ્રિટિશ સરકાર જાપાન સાનેના મુદ્દમાં શરોવાઈ હતી જાપાન આગળ વલ્લુ જતુ હતુ એક પછી એક નૌકામથકો તેના હાથમાં પડવા લાગ્યા હતા તેના બોમ્બ મીનાગોમ, હમ્પા, ત્રિકાગાપટ્ટમ વગેરે રથજોએ વર્ષવા માગ્યા હતા, ત્યારે હિન્દી જન્મતા ચિતાતુર આખોએ બ્રિટિશ વાહુ મીટ માડી રહી હતી તે વિચારમાં પડી હતી એ માર્ગ લેવો આતરિકમથનો તો દેશને બાવી જ ગલા હતા, ત્યાં મહારથી જાપાનના નવા હથ્થાનો વાન દેશને ગમગની ગલો હતો

૧૯૪૧ માં જ્યારે મધ્ય દેશનેતાઓને જેવમક્તિ મળી ત્યારે તેઓ દેશ ઉપર આની રહેના જાપાનના નવા લાખનો સામનો કરી

રીતે કરવો એ વિચારમાં પડી ગયા. પણ બચાવ શી રીતે થઈ શકે ?
 ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર ઉપરવટ ચઢતે બેઠી હતી. બધો શત્રુ
 સરંજામ, દારૂગોળા, આર્થિક નિયંત્રણ બધું તેનાજ હાથમાં હતું.
 ત્યારે હિંદ નિઃશસ્ત્ર હતું. ગયા આખા વર્ષ દરમિયાન ચાલેલી સત્યા-
 ગ્રહની ચળવળે બ્રિટિશ વયજીમાં કંઈ ફેરફાર થયો નહતો. મૌલાના
 આઝાદ પણ મક્કમ હતા. ૧૪ મી ડોમેન્ટર ૧૯૪૧ ના દિવસે હિંદી
 એસોસિએટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાતમાં તેમણે કહ્યું કે
 ‘આ તબક્કે કોંગ્રેસની નીતિમાં કંઈ પરિવર્તન લાવવું અશક્ય છે.
 કારણ કે ઉદ્ધવા પંદર મહિનાઓ યવા બ્રિટિશ સરકારની વધજીમાં
 કંઈ ફેરફાર થયો હોય એવો એક પણ બતાવ અમારા જોવામાં
 આવ્યો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસ એની નીતિમાં ફેરફાર લાવે
 એ મને સંશય નથી.’

બીજા બાજુ સત્યાગ્રહ બધ પડ્યો હતો. જનતા કંઈ રચનાત્મક
 કાર્યક્રમ વગર અવસ્થ બનીને બ્રિટિશ સરકાર કોંગ્રેસની માગણીઓને
 નમતું આપે એ જોવા અધીરી બની હતી. ત્યારે સરકાર તરફથી
 કંઈ ખાસ પ્રતિજ્ઞામ ન આવ્યું ત્યારે તેમને ચાહીવાદ પ્રત્યે એક
 પ્રકારનો અણુરૂપો ઉભો થયો. પડિત જવાહરે પ્રજાની હીણાપેશી
 લાગણીઓને એ પડધો ૧૭ મી ડોમેન્ટર ૧૯૪૧ ના દિન એક
 અખબાર પરિવદમાં પાડ્યો. તેમણે કહ્યું :

‘કોંગ્રેસની બહાનના માણસો ત્યારે હિંદ અને બ્રિટિશ સરકાર
 વચ્ચે કોઈ બતાનો મેજ સામવાની વાતો કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેમણે
 બાજુ જોઈએ કે હમણું જનતાનો બ્રિટિશ પ્રત્યેનો અણુરૂપો ખૂબ
 પ્રમાણમાં વધી ગયો છે. ઉદ્ધવા પચાસ વર્ષના મારા રાજકીય જીવનના
 અનુભવોમાં બ્રિટિશ પ્રત્યેનો આ અણુરૂપો અને કાવચ મેં ક્યારેય
 જોયા નથી.’

એકેકાર મહાત્મા ગાંધી જેમણે ૧૯૪૨ ની આ લડતનો મોરચો ઈમો કર્યો હતો તેમની લાગણી પણ દુખાઈ હતી. અને સરકારે કોંગ્રેસનો માગણીઓનો અસીકાર કર્યાથી તેઓ વધુ છેડાઈ ગયા હતા. ૭ મી જુન ૧૯૪૨ ના 'હરિજન'માં એમણે લખ્યું કે, "છેલ્લા પાર મહિનાઓથી હું તો કહેતો આવ્યો છું કે આ લડતથી કોઈપણ પક્ષનું પશ્ચુ વિજય તરફ નમ્યું નથી. છતાં એમ માનવું કે સરકાર જ્યારે શાકશે ત્યારે સમાધાની કરવા હાથ લખાવશે, એ મારે મન તો માન કરવાના જેવું લાગે છે."

કોંગ્રેસમાં બરાબર આ સમયે બે પક્ષો પડી ગયા. એક પક્ષે મુદ્દોગમ્યા પરના બંને કેન્દ્રો સાથે તટસ્થનીતિ ધાગણ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમાં ગાંધીજી સાથે સરદાર વલ્લભભાઈ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ, આચાર્ય દીપલાણી, ડૉ. પ્રફુલ્લ ધોષ, અને બીજાઓ હતા. બીજા પક્ષે મુદ્દ મોરચા પરના પ્રગતિવાદી કેન્દ્રને ટેકો આપવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે તટસ્થતાની નીતિ એક કોર ચૂકી. એ નોન બેલીજરન્સી પક્ષમાં પડિત જવાહર સાથે મૌલાના આઝાદ, પડિત પત, અને શ્રી અસફઅલી જોડાયા હતા.

બારડોલી ખાતે થયેલી મત્રણાઓમાં મહાત્મા ગાંધીના તટસ્થ પક્ષે પડિત નહેરુને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સમાધાની પર આવી શકાય એ જાતના સિદ્ધાંતોએ ફાસીઝમ સામેના આ વિશ્વયુદ્ધમાં એ પક્ષને ટેકો આપવાનું નક્કી કર્યું. એટલું જ નહિ તેણે મુદ્દના પ્રગતિવાદી કેન્દ્રને બીનશરતી નૈતિક ટેકો આપવાનું પણ નક્કી કર્યું. આ રીતે પડિત નહેરુના પક્ષવાદીઓએ પ્રગતિવાદીઓ, મોવિમેન્ટ રશિયા, અને ચીનની પ્રજાને અભિનંદન અર્પિતો ફગવ પણ ઘડી કાઢ્યો. આ ઠરાવથી એવું પ્રતિત થયું કે કોંગ્રેસની બંધી સહનુશ્રૂતિ જેઓ ચોતાની આઝાદી માટે લડી રહ્યા છે, અને જેઓ બીડમાં પડ્યા છે તેમની તરફેણમાં

હતી. આમ આકસ્મીક રીતે ગાંધીજીના પક્ષે એવી અંતરગત ફરી કે રાષ્ટ્રીય ધોરણે માત્ર સ્વતંત્ર દિલ્હી દેશનો જયપ હાથમાં લઈ શકે.

બારડોલી ખાતેના આ દરાવનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ગાંધીજી સહીત એમના ચાર સાથીઓનો કોંગ્રેસમાંના બીજા પક્ષેએ સામનો કર્યો. આ તબક્કે સરદાર પટેલે મુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિની બેઠક બોલાવી, જેમાં ગાંધીજીએ એ દરાવની ચોખ્ખવટ કરી. તેનો અંતેવાક ૧૮ મી જાન્યુઆરીના 'હરિજન'માંથી નીચે પ્રમાણે મળે છે.

“બારડોલીના આ દરાવનો અર્થ એવો થાય છે કે સરકાર તરફથી કોંગ્રેસને જે એવી ખાતી અપાય કે તે આપણને મુદ્દ પછી સંપૂર્ણ આઝાદી આપશે, તો કોંગ્રેસ સત્તનતને છવાડવા માગે છે. આનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે આ કંઈ સોદો છે. પણ એવી શરતો માત્ર મુકવામાં આવી છે. આ સોદામાં જે મારે ઉતરવું હોય, તો મારે ખુદનું એ પ્રમાણે જાણારી હેતું લેખજો.”

ઉપરોક્ત દરાવ મુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતિએ ૩૬ વિદ્વ ૨૭ મનોએ પસાર કર્યો હતો. વધુમાં જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ માં વર્ધા ખાતેની એ. આર્ષ. સી. સી. ની મીટીંગમાં પ્રસ્તુત દરાવમાં જે વાંધા પડ્યો તેનું સમાધાન થયું. અને રાજેન્દ્રગણે તેમના પક્ષની સાથે એ દરાવને અનુમોદન આપ્યું. ૧૭ મી જાન્યુઆરીના 'દાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'ની આવૃત્તિમાં એ વિષે પ્રગટ થયેલો અંતેવાક આ પ્રમાણે છે.

“આવા સમયમાં દેશને મુદ્દમાં ધકકેલેલો એ અગાગ્ર મત મુજબ ખરેખર ભૂલ હોરવું છે. આ દરાવથી પ્રતિન થાય છે કે આપણે દુરમનોનો હદીઆરો વતી સામનો કરવો એ અમે માનીએ છીએ કે દેશના હિતમાં નયો. સાધોસાધ અમે એમ પણ માનીએ છીએ કે

હથીઆરો વતી સામનો કરવાનો ઠરાવમાં જે નિર્દેશ છે એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આજથીજ હથીઆરો ઉઠાવવા. એવું ત્યારે જ શક્ય બને તો બ્રિટિશ સરકાર દિંદને આઝાદી આપવાની જાહેરાત કરે, અને દિંદનો વહીવટ કરવાની બધી સત્તા આપણાં હાથમાં મુકે. પણ એવું કંઈ બને એવા ચિન્હ આજે જણાતા નથી.”

છેવટે એવા નિર્ણય પર અગાધ કે માંધીજી તેમજ પડિત નહેરૂના બંને પક્ષોએ એક સંયુક્ત મોરચો બ્રિટિશ સરકાર સામે ઉભો કરીને, તેને સમાધાની પર આવવા સમજાવવી.

આ અરસામાં ડીસેમ્બર ૧૯૪૧ થી માર્ચ ૧૯૪૨ સુધીના વચગાળાના સમયમાં જ્યારે સર રોબર્ટ ક્રોપ્સ જોમની દરખાસ્તો લઈને દિંદ આવ્યા, ત્યારે યુદ્ધની ચરિત્રિયતિમાં વીજળીક પડતા આવવા લાગ્યા હતા. મક્કાયા અને સીંગાપુરના પતન થયા હતા. અને જાપાનીઓ બર્મામાં પ્રવેશ્યા હતા. માર્ચની અધવચ્ચે રંગુન પડ્યું, અને ક્રોપ્સ માર્ચની આખરમાં દિંદમાં આવ્યા.

આ બધા પદ્ધતિઓએ દિંદને લપમા મુકી દીધું. કેટલાક બ્રિટિશમાં શ્રદ્ધાવાળા જુના વિચારના ગજદારીઓ એમ માનતા હતા કે જાપાનીઓ નજીક આવીને બ્રિટિશ સાથેસામાં સપડાતાં જાય છે. લાગ જોઈને બ્રિટિશ તેમના પર વૃદ્ધી પડશે અને તેમને કચડી નાખશે. હારે કાગ્રેસ એમ માનતી હતી કે બ્રિટિશ ગજગઈને આ દાણે સમાધાની પર આવવા હાથ લંબાવશે. જ્યારે જાનના પણ ચારે કોર જાપાનીઓના વિજયની તેમજ બ્રિટિશ પરાલવની વાતો કરીને રાચતી હતી.

પડિત નહેરૂએ એ વિશે ધ્યાનો કરતાં ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૨ ના દિવસે કહ્યું કે,

છેલ્લા ત્રણ ચાર મહિના થયા જનતામાં જનપાનીઓની તરફેણ કરતી લાગણી મારા જોવામાં આવી છે. પણ એ લાગણી જનપાનીઓની તરફેણ કરતી નથી વારંતવિત્ રીતે બ્રિટિશ વિરોધી લાગણી જનતામાં એટલી પ્રબળ છે કે જનપાનીઓ અત્યેની તેમની લાગણી નમતી હોય એવું આપણને લાગે છે. હિંદ જાપાન પ્રત્યેની સહાનુભૂતિમાં આમ નમતું રહે એ આપણને પસંદ નથી જાપાન સાથે દોસ્તીની વાતો કરવી એ વિચાર જ લયકર છે.”

કોપ્સનું હિંદમાં આગમન થયું એ કોને આશ્ચર્ય હતું? એટલે બ્રિટિશ પ્રજાએ વારંવાર કરેલી ટીકાઓ અને હાથાણને લઈ આમ બનવા પામ્યું હતું છતાં કોપ્સને ચર્ચાલિના હાથમાં રમકડું બન્યો હતો. લેનીને પણ એક ઠેકાણું મળ્યું છે કે, ‘જ્યારે જ્યારે કટોકટી ઉભી થાય છે ત્યારે શાસનકર્તા એક અથવા બીજાને માર્ગ શોધી કાઢે છે’ કોપ્સને હિંદમાં આ રીતે જ મોકલવામાં આવ્યો હતો. બ્રિટિશ શાહીવાદીઓને હિંદના જુરસાને ઢીનમાં નાખી દેવા હતો એ શાહીવાદીઓ કાંઈ આજા મુત્સદી નથી એમની ખાસે ત્રણસો વર્ષની મુત્સદગીરી અને અનુભવની આવડત પડી છે.

કોપ્સે આવીને દેશના જુદાજુદા કેમિસ અને લીમના નેતાઓ સાથે મત્રણાઓ શરૂ કરી. પણ એને કંઈ આપવું નહોતું એટલે મત્રણાઓ લાગી પડી. તેણે બ્રિટિશ વનજીની સેખવટ કરતું એ નિવેદન પ્રગટ કર્યું જેમાં બ્રિટિશની શુદ્ધ કાવના સમજનના પ્રપ્ત કર્યો તેણે આક્ષેપ કર્યો કે ‘હિંદના જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓ તેને ઓકવાર મત્રણાગો કરવા માટે મળ્યા તેઓએ સમાનમાર્ગ પર ઉભા રહીને અન્યોન્યના દષ્ટિગિહ્યો સમજવા પ્રપ્ત કર્યો નહિ તેઓ કોઈ સમાધાની પર અવી શક્યા જ નહિ.’

કોપ્સની આ રાજરમતની ગંધ પડિત નહેરૂને આવી ગઈ હતી. તેઓ ચમકી ઉઠ્યા હતા હિંદીઓને આવી ગમમથનમાં મુકીને પરેશાન

ઠરવાની શાહીવાદી નીતિની ઝાંખી એમને યષ્ટ ચૂકી હતી. જનતાને તેમણે આ ઝાળમાં ન ફસાવાની ચેતવણી આપી- ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૪૨ ના દિને ગોઠવાયેલી અખબાર પરિષદમાં એમણે સુર ઠાઠ્યા કે,

“અત્યારે આપણી સમક્ષ એવી ગંભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે કે કોઈપણ જવાબદાર વ્યક્તિ વર્તમાન મામલાનો પ્રતિરોધ કરીને જેની તેવી વાતો કરી શકે નહિ. આપણે ઠડવાશ ધારણ કરવી પાડવે એમ નથી. કારણ કે ઠડવાશથી આપણે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ જઈશું અને આ ગંભીર કટોકટીની પગાએ આપણા ફેંસલાને નુકસાન પહોંચાડીશું.”

પણ ફીક્સ મંત્રણાઓમાંથી કાંઈ શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ એ આપણે જાણીએ છીએ. ત્યારે ફરીવાર કોંગ્રેસ કારાગારી સમિતિના બંને તટસ્થ અને પ્રગતિવાદી પક્ષોએ સંયુક્તિ સાધી. યુદ્ધ નજીક આવી રહ્યું હતું. જાપાનીઓનો સામનો થવો જ જોઈએ. આઝાદ હિંદની નીતિના ધોરણે કોંગ્રેસ કેવી રીતે યુદ્ધનો સામનો કરે એવી બ્યવસ્થાની જરૂર હતી. પકિત નહેરૂએ એ સમયે ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૪૨ ના દિવસે એક નિવેદનદ્વારા જણાવ્યું કે,

“સ્વરક્ષણ અને સ્વબ્યવસ્થાનો કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવાની અત્યારે આપણી, કોંગ્રેસના કાર્યકરોની અને બીજા માણસોની ફરજ છે. કદાચ એવો સમય પણ આવે કે જાપાન સામે આપણે ગેરીલા યુદ્ધ લડી લેવું પડે. કોંગ્રેસ કેવો નિર્ણય કરશે, એની મને ખબર નથી. પણ આતો એક સ્વરક્ષણની સંસ્થાનો પાયો નાખવાની વાત છે. આ સંસ્થા કે જેની યોજના આપણે ઘડી રહ્યા છીએ તે વર્તમાન પરિસ્થિતિનો મુકાબલો ઠરવામાં આપણને સહાયરૂપ નીવડશે. મારી તમને સામાન્ય સૂચના છે કે સરજાગતિ સ્વીકારીને શરણે જતાં નહિ. દુસ્મનને કોઈ જાતની મદદ કરતા નહિ. તેમની સામે અસહકારની વચ્ચે અખત્યાર

કગ્લો. તેમજ દરેક રીતે એમને પરેશાન કરજો. આપણા સશસ્ત્ર લશ્કરો એમની સામે લડી લેશે”

પણ ગાંધીજીને જવાહરલાલની આ વાતો ગમી નહિ. તેમણે ૨૬ મી એપ્રિલના ‘હિંદુજન’ માં પકિતજીની નીતિનો વિરોધ કરતા લખ્યું કે,

‘કાંઈપણ જાતના અધિકારના હોદ્દાઓ સ્વીકાર્યા વગર, તેમજ તાજેતરમાં બ્રિટિશ સાથેની મનણાઓમાંથી નિષ્ફળતા સાપાડ્યા પછી, તેના મુદ્દ પ્રયત્નોમાં આમ હિંસક રીતે સદાય કન્વી એ દેશને નીચું જોવાડાવના જેવું થશે.”

ફરીવાર ગાંધીજીના લગભગ એ આઈ રી રી ની બેઠકમાં બ્રિટિશ સરકાર સામે ધુનરાબર્યા પ્રવચનો થયા. ‘હવે સરકાર સામે સમાધાની કરના અમે આગળ આવીશું નહિ’ કોંગ્રેસના મતઘર્ષમાં તેમજ વળણમાં ફેરફાર કરાયો હતો. ઉપરોક્ત બેઠકમાં પકિત પતે મુખ્ય કરાવ પેશ કરતાં જણાવ્યું હતું કે,

‘મુદ્દમાં દેશનો બચાવ જુદી જ રીતે થાય છે. હું માનું છું કે આપણા મોભાને તેમજ બંધિયાનની બાવનાને છાજે એવી તક જો આપણા હાથમાં મૂકવામાં આવી હોત તો આપણે એ રીતે આપણાં દેશનો બચાવ કરી શક્યા હોત. પણ આપણને એ તક આપવામાં આવી નથી, તેથી હવે જે નામોંઝી આવે એ બ્રિટિશનું ક્વક લેખાગે. સરકાર આપણને માનજરી રીતે ઇવજ તો દેતી નથી, પણ એવી રીતે મરવા પણ દેતી નથી.”

આમ ગાંધીજીના તટસ્થ તેમજ જવાહરના પ્રગતિશીલી પડેલો વચ્ચે જુદે જુદે વખતે કોંગ્રેસ ધરોનારીમાં આર્મોની અધ્યક્ષમણ ઉભી થતી હતી. પણ અંતમાં પકિતજીને નમણુ આપતું પડ્યું. સશસ્ત્ર રીતે

જાપાનીઓ સામે હિંદે લડી લેવું એ પ્રકારના તેમના વિચારો ગાંધીજીને ન રૂચવાથી એ વિચારો પડતાં મુકવા પડ્યાં. સરકાર પટેલે આદર્શોની આ મતફેરીઓનું અવલોકન કરતાં જણાવ્યું કે,

‘સુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારથી જન્મે પક્ષોએ સંયુક્ત જનીને કાર્યને આગળ ધપાવ્યું છે. પણ આ પ્રસંગે એમ નહિ જની શકે. ગાંધીજી મક્કમ રીતે એમના નિર્ણયને વળગી રહ્યા છે. કારોબારીના કાઈ સભ્યોને જો એમનું પગલું ઠીક ન લાગતું હોય તો તેઓનું પગલું અમને પણ ઠીક નથી લાગતું. મેં તો મારી જાતને ગાંધીજીના હાથમાં સોંપી દીધી છે. આવી કટોકટીની પરિસ્થિતિએ આપણને ગાંધીજી જે દોરવણી આપે છે એ દોરવણી મને સાચી લાગે છે. મુખર્ષ ખાતેની એ આઈ. સી. સી. ની બેઠકમાં પણ આવી મતફેરી ઉભી થઈ હતી. ત્યારે સરકાર સાથે સંપર્ક સાધવાની વાતો જુદા જ પ્રકારની હતી. ત્યારે વધુ મંત્રણાઓ કાળે કાંઈસે બારણાં બંધ કર્યા હતા. પણ બારડોલી ખાતેની બેઠકમાં સ્પષ્ટ કંઠાયું હતું કે તદ્દુબી માટેની વધુ મંત્રણાઓ કાળે દાર ખુલ્લાં છે. અમારી સહાનુભૂતિઓ મિત્રરાજ્યોની તરફેણમાં હતી. પણ અત્યારે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે અમારે કહેવું પડે છે કે સમાધાનીની મંત્રણાઓ કાળે બરણાં સદંતર બંધ છે. આ પગલું વારંવારના અમારા અપમાન થયેથી અમે લીધું છે.”

આમ સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચેની સંજ્ઞીત સમાધાનીમાં અંતરાય પડે જતો હતો. ગાંધીજી કે જોણે સિટન પ્રત્યે હંમેશાં મૈત્રીભરી દૃષ્ટિએ જ જોયું છે તેમનો અણગમો પણ વધ્યે જતો હતો. એ સમયે એમણે ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૪૨ ના ‘હરિજન’ પત્રમાં લખ્યું કે,

‘હિંદના રક્ષણની આ કહેવાવી જાંધી સરકારી યોજનાઓમાંથી મને કયાંય હિંદની આઝાદીના દર્શન થતાં નથી. રક્ષણની આ યોજ-

નાઓ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવા જ ચર્ચ રહી હોય એવું મને લાગે છે. બ્રિટિશને જેમ સીંગાપુર જતું કરવું પડ્યું, એમ હિંદને પણ એના કિસ્મત પર તેઓ હોડીને ચાલ્યા જાય તો અહિંસક હિંદના લાગે કાંઈ સુધારવા જેવું નહિ લાગે. કદાચ એવું પણ બને કે જાપાનીઓ હિંદને પોતાનું ફાડી લેવાનું જણ કરે.”

આ પછી ૧૪ મી ઓગસ્ટને રોજ કેમ્બ્રિસ કારોબારી સમિતિએ વર્ષા ખાતેની તેની બેઠકમાં ઓગસ્ટનો ફરાવ ધડી કાઢ્યો.

ફરાવમાં હેવામાં આવ્યું હતું કે,

‘હિંસ દરખાસ્તોના અસ્વીકારથી નીપજેલી નિગ્રાહા તેમજ હિંદને પોતાની પકડમાં રાખવાની સ્પષ્ટ બ્રિટિશ નીતિથી હિંદી જનતામાં બિરદાવ મેલે કડવાય વધી રહી છે. કારોબારી આ કડવાશને ટાંકાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કદાચ જેમાંથી શાંતિનો રાહ હોડીને મળ શકે તેના માર્ગે પણ વળે.’

‘વર્ષા ખાતે થયેલો આજ ફરાવ મુંબઈમાં લશચેશી એ. આઈ. સી. સી. ની બેઠકમાં થોડાક સુધારાવધારા સાથે પસાર કરવામાં આવ્યો, તે આ પ્રમાણે હતો.

‘બ્રિટિશસત્તા હિંદ પરથી એનો હાથ હિંદની લ્થે તેના પરજ યુદ્ધ, વિગત, તેમજ લોકશાહીની કામચાલીનો આધાર રહે છે. આઝાદ હિંદ નાગીઓ, ફારીરો અને સામ્રાજ્યવાદીઓની પકડમાંથી વિશ્વને મુક્તિ અપાવવા માટે પોતાની સર્વસાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી ચૂકશે. યુદ્ધના લાવિષર એથી નિર્ણયાત્મક અસર થશે, એટલું જ નહિ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રો કે જેની પડખે હિંદ પણ સચોટ ઉભું રહેશે, તેમના પક્ષમાં સમસ્ત કચકચેલી માનવતાને લાવીને મૂકશે, અને આત્મજગતની વિશ્વપ્રેરણા કાળે હિંદ નિરંતર મોખરે રહેશે.

આથી આ એ. આઈ. સી. સી. હિંદમાંથી પ્રિટિશને પોતાનું શાસન ઉઠાવો લેવાની માગણી કરે છે. આઝાદ હિંદની જાહેરાત કર્યા પછી એક કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના કરવામા આશો, અને હિંદ સંયુક્તરાષ્ટ્રોનું સાથી બનીને તેમની મુશ્કેલીઓમાં, તેમના સંયુક્ત સાહસોમાં અને આઝાદીની તેમની લડતમાં સર્વકષ્ટ હીરસો આપીને તેમની પાંખે ઉભું રહેશે આ કામચલાઉ સરકાર દેશના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોના સહકારદ્વારા જ સ્થાપવામાં આવશે તેનું મુખ્ય કામ, આવી રહેલા આક્રમણ સામે લશ્કરો વતી તેમજ અહિંસક શક્તિથી હિંદનું રક્ષણ કરવાનું રહેશે. યુદ્ધને મદદ કરી રહેલા મોરચાપરના સૈનિકો, કારખાનામાં કામ કરના મજદુરો, તેમજ ખીજ માણસોની જીવન પોષણની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં આવશે. એટલુંજ નહિ, વાસ્તવિકરીતે તેમનાજ હાથમાં બધો અંકુશ અને સત્તા રહેશે.

આથી આ છેલ્લી ધડીએ એ આઈ. સી. સી. પ્રિટન તેમજ સંયુક્તરાષ્ટ્રોને વિષ્ણુ આઝાદીની તમન્ના સાથે હિંદને સ્વતંત્ર કરવા વિનંતિ કરે છે. કમીટીને લાગે છે કે શાહીવાદી સત્તાવાળી આ સરકાર, જે આ દેશપર અંકુશ ગખી રહી છે અને પોતાનું હિત લક્ષ્યમાં રાખીને જ માત્ર શાસન ચલાવી ગઈ છે, તે, આ દેશને સમસ્ત માનવતાના શ્રેયને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્વનિર્ણયનો હક્ક મેળવવાના તેના અવિરત પ્રયત્નોમા અંતગતો ન નાખે

અવગણી ન શકાય એવા હિંદની આઝાદી તેમજ સ્વનિર્ણયના તેના હક્કો પ્રાપ્ત કરવા માટે, અહિંસાના સિદ્ધાંતોના પાયાપર એક સામુદાયિક અને વિશાળ યોજનાની લડત ચાલુ કરવાનો આથી આ સમિતિ નિર્ણય કરે છે. જેથી આ દેશ તેની ૨૨ વર્ષની શાંત લડતની કાગડીદીમાંથી જે અહિંસક ગળ એકઠું કરી શક્યો છે તેનો સમગ્ર ઉપયોગ કરી શકે. આ પ્રકારની લડત ગાંધીજીની સદ્ગતિ નીચેજ ચલાવી શકાય એમ હોવાથી સમિતિ ગાંધીજીને લડતની આગેવાની લેવા,

અને હવે પછીના સેવાનારા પગલામાં દોરવણી આપે એવી વિનંતિ કરે છે.

વધુમાં સમિતિ હિંદની જનતાને પણ વિનંતિ કરે છે કે આ લડતથી તેમના પર જે દુઃખો અને આપત્તિઓ આવી પડે તેને ધીરજ-પૂર્વક સહન કરવાની શક્તિ ડગવે. તેઓ ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળ સંગઠીત બને. અને હિંદની આઝાદીના સાચા સુનિશ્ચાયકોને શિસ્તપૂર્વક તેમની બધી સચનાઓ અમલમાં મૂકે. તેઓએ સાદ રાખવું જોઈએ કે આ લડતનો મુખ્ય પાયો અહિંસાના સિદ્ધાંતો પર રચાયેલો છે. કદાચ એવો પણ સમય આવે કે દરેક વ્યક્તિને ગાંધીજીની સલાહ મુજબનાઓ સમયસર ન મળી શકે અને બધી પ્રાંતિય કેમિસ સમિતિઓની કચેરીઓ એકાએક કામ કરતી બંધ પડી જાય, ત્યારે આતું બને, ત્યારે દરેક સ્ત્રી અને પુરુષની દરજ્જા છે કે જેણે આ લડતમાં સક્રીય ભાગ લીધો હોય, તેણે સામાન્ય સચનાઓ મળતાંજ વ્યક્તિગત રીતે પોતાની લડતનો કાર્યક્રમ ધડી કાઢી તેને અમલમાં મૂકી દેવો. દેશની આઝાદીની તમન્ના ખરાવનાં દરેક હિંદીએ પોતેજ આ આઝાદીના કાલુમાર્ગના માર્ગદર્શક થવાનું છે.

અંતમાં આ એ. આઈ. સી. સી. કે જેણે મૂળાહિંદની લાવિ સરકાર રચના પરત્વેનું પોતાનું જે દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યું છે, એને વધુ સ્પષ્ટતાથી રજુ કરતાં જણાવે છે કે, કેમિસનો ઈરાદો આ સામુદાયિક ચળવળદ્વારા કાષ્ઠ ખાસ સત્તાનો દોર હાથમાં લેવાનો નથી. પરંતુ આવી કાષ્ઠ સત્તા જો હાંસલ થશે, તો એ સત્તા હિંદની સમગ્ર જનતાના હાથમાં અમલીરૂપ ધારણ કરશે.”

મુગધની એ. આઇ. સી. સી ની બેંકમાં આ ઓગસ્ટનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો. છતાં જે લડતનું કોંગ્રેસે સંગ્રહરતે આવ્યાહત દીધું હતું, એ લડતનો આરભ કરવામાં ગાંધીજીએ દીઠ કરી. કોઈપણ સામુદાયિક ચળવળને ઝડપથી ઉપાડીને દેશને ઝંઝાવાતમાં નાખી દેવાની એમની ઈચ્છા નહોતી. એમને એ ભેટું હતું કે ઠગવ પસાર કરાવાથી દેશ તેમજ બ્રિટિશ સરકાર પર એની શું અસર થાય છે? ઉડિ જીરેજર એમની ઈચ્છા હતી કે સરકાર સાથે હજુ-પણ સમાધાની પર આવી શકાય એવા કોઈ સહારીત પગલાં સરકાર દેવાની મનોકામના સેવતી હોય તો એ પગલાં માટે રાહ જોવી.

પણ સંગ્રહરે ગાંધીજીની આ પ્રમાણેની ઘોષીને રાહ જોવાની નીતિનો ઉઘો અર્થ લીધો. તેને લાગ્યું કે કોંગ્રેસ ઠરાવ પસાર કરીને અંદરખાનેથી લડતની તૈયારીઓ કરી રહી હતી એટલે સરકાર કે જેને તહકુબીયત આવવાની ઈચ્છા પહેલાં પણ દુઃખાય નહોતી, તેણે ગાંધીજી વગેરે દેશના નેતાઓની એકસામટી ધરપકડ કરી. પ્રતિ આક્રમણનું પ્રયત્ન પગલું ભર્યું અને ગાંધીજીની બંધી આચા પડી ભાંગી.

તેમની ધરપકડ બાદ થોડા દિવસે ૧૪ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના રોજ વાઈસરોય પર લખેલા તેમના એક પત્ર પગથી ગાંધીજીની મનો-ભાવનાનો ઉકેલ મળે છે. તેમણે લખ્યું હતું,

“સામુદાયિક લડતનો હું વ્યવસ્થિત આરભ ન કરું ત્યાંસુધી સરકારે સખુરી પકડની જોખતી હતી. કોઈપણ નિર્ણયાત્મક પગલું કરવા પહેલાં તમને એક પત્રદાગ તે વિષે જણાવવાનો મારો ઇરાદો હતો એમ મેં જાહેરમાં પણ દહેલ્યું. એ પત્રદારા મારી ઈચ્છા કોંગ્રેસનો કેસ તમારી સમક્ષ મૂકીને તેની તટસ્થ તપાસની માગણી કરવાની હતી. તમને ખબર તો છે કે કોંગ્રેસની માગણીઓમાં જે કાંઈ નૂટિઓ

હતી એ બધી દૂર કરીને પછી જ તમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવી છે અને મને પણ જો તક આપામાં આવી હોત તો, આપણા માર્ગને રૂંધતી કોઇ મુશ્કેલીઓ નિવારવા હું માગતો બનતું બધું કરત.”

હું મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીની ધરપકડ કરવામાં આવી કે તરત જ દેશનું વાતાવરણ ઉગ્ર બની ગયું લોકક્રાંતિનો આરંભ થઇ ચૂક્યો. કોંગ્રેસની કેટલીક મંડળોઓએ ભુગર્ભમાં ગહીને ક્રાંતિને આગળી ધપાવી તેમજે જાહેર પ્રજાને લડતની દોરવણી આપના પરિપક્વો પ્રગટ કરવા માડ્યા છપા સાઇબ્લોરટાઇલ મશીનો રાતભર ચુલવા લાગ્યા. આઝાદીનો સત્રામ આરંભાઇ ગયો હતો અને સરકારે પણ એને દબાવી દેવા સશસ્ત્ર સામનો કરી ક્યોં સ્ત્રીઓ અને બાળકો પોલીસના ગોળીમારનો ભોગ બન્યા.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ માં ફરીવાર જ્યારે ગાંધીજીને જલમુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે મુખ્ય ખાતે જગાએલી એ આઇ સી સી ની બેઠકમાં ૧૯૪૨ ની આ લોકક્રાંતિ માટે રાષ્ટ્રને અભિનંદન અર્પિતો કરાવ પસાર કરાવતા ગાંધીજીએ એ લડતના સમર્થનમાં કહ્યું કે, ‘ એ તો સુવિદિત છે ’ હું મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના દિને મુખ્ય ખાતે એ આઇ સી સી ની જગ્યામાં ઓવેની બેઠકમાં સમુક્ત રાષ્ટ્રોને વિશ્વ આઝાદીના યુદ્ધમાં સહકાર આપવાની કોંગ્રેસે દર્શાવેલી ઈચ્છાને અવગણવામાં આવી હતી. અને દિલ્લી કાયદાઓના હિંદુ માટે સરકાર સાથે મત્રણા કરવા અંગે સૂચનેવા પત્રનાંઓનો જ્યાં સગમરે દિલ્લી જનતા પર ચારેકોથી મત્રણ સામનો કરી વાતો હતો અને આવી પડેલા યુદ્ધનો ત્રાસ જનતાને વિશેષ પ્રમાણમાં ભોગવે પડ્યો હતો.’

લોકકાંતિ અને પછી

લોકો ગાંધીજી વગેરે દેશનેતાઓને મળેલા જોલવાસથી બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યે ક્રોધિત બન્યા હતા એ સમયે તેમને કોઈ નેતાની દોરવણીની જરૂર હતી. પણ તેઓ તો બધા જોલના સળિયા પાછળ ધકેલાયા હતા. લોકોએ ગુસ્સામા આવીને ટેલીફોનના દોરડા કાપી નાખ્યા, વાહનઅવહાર ખોગવી નાખ્યો, રેલના પાટા ઉખેડીને ફેંકી દીધા. નાના નાના રેલ્વેના પુલો ઉડાડી મૂક્યા. ટપાલ પેટીઓ બાળી મૂકી, અને ખીચ અનેક હિંસાના કાર્યો કર્યા.

પાડના જલ્લાનુ અને સ્વયં ચોવીસ ક્યાખ્ખા અન્સનટ પર ઉતર્યા.
ગાંધીજીની સૂચના સાથેના એક પરિપાત્રમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું ,

‘ સગમરી કચેરીઓમાં કામ કરના કાગડો, તેમજ સગમરી
કાગ માનાઓમાં કામ કરતા મજદુરો, રેલ્વે તેમજ પોસ્ટ ઓફીસોમાં
કામ કરતા માણસોએ આ દરનાવમાં જોડાવું નહિ અમારૂં ધ્યેય
અમે રૂપટ ફરીએ છીએ કે જાપાનીસ, નાઝી, ફાશીસ્ટ, વગેરે
સત્તાઓનું આક્રમણ તેમજ બ્રિટિશ રાજસત્તાને અકુસ અને સફળ
નહિ કરીએ. ’

લોકો દિસાના માર્ગે વળ્યા હતા એ સાચુ હતું જના ગાંધીજીએ
તો હમેશા અહિસક લડત પરજ ભાગ મૂકેો હતો. લોકો દિસાના
કાર્યો કરે અને તેમાં એમના નામને સડોવે એ તેમને જગત પસંદ
નહોતું એથી જ્યારે મિડાગના એક આગેવાન માર્ફકર અનુમદ્યાણુએ
જેલમાં એમની મુનામત લીધી અને લડત અગેની એમની દોરવણી
માગી, ત્યારે ગાંધીજીએ એમને જે સલાહ આપી હતી એ ‘સર્વલાઈટ’
પત્રની ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૫ ની આવૃત્તિમાં પ્રગટ કરવામાં આવી
હતી. અનુમદ્યાણુને મળેલી સૂચના નીચે મુજબ હતી

‘ મને ગાંધીજીને ચળવળ અગે દોરવણી આપના કહ્યું કે,
“ તમાગ સમગ્ર મર્મમાં અહિસક ગંદેને દિસાના અને ભાગફેડના
કાર્યોની એમણે કયાન કોઈને સમતી આપી નથી

તેમણે બાતપૂર્વક જલ્લા યુ હતું કે મહાસભાવાદીઓએ ભાગફેડના
બનાવોથી દૂર ગંદેવું જોઈએ જોકે સરકારે આપણા સખ્યાબંધ
નિર્દોષ માણસોને પૂરા પૂગવાઓ વગર જેવમાં ધકકેલી દેવાના અને
તેમના માથે જુ મો ગુજાવનાના જે પગના લીધા છે, એ લોકોની
બાગફેડની પ્રવૃત્તિઓથી પણ ચડી જાય એવા ઘુણુત્મક છે આ

જાતના સરકારના પગલાંનો વિરોધ થવો જ જોઈએ, એવું અહિંસાની દૃષ્ટિએ ખોટું નથી. તેમણે વધુમાં કહ્યું કે ભાંગફોડને કિત્તેજન આપીને આપણે એવા જ પ્રકારના રાજ્યઅમલની સ્થાપના કરી શકીશું. એથી એવી પ્રવૃત્તિઓમાં સહવાયતાએને આપણે સહકાર ન આપી શકીએ. ભલે પછી તેઓ આપણને પણ મારી નાખવાની ધમકી આપે.”

તાજેતરમાં ‘સોશીયલ વેલ્ફેર’ નામના અફવાડીકમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શીના પ્રગટ થયેલા અપ્રલેખમાં પણ આ જાનની હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવા શ્રી મુન્શીએ મહાસત્યાવાદીઓને સલાહ આપી છે. તેઓ લખે છે કે;

‘જો આપણે સ્વરાજ હાંસલ કરવું હોય, અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના કરવી હોય તો આપણે શુદ્ધિની સ્થિતિમાં ડગવા દેવી ન જોઈએ. સદાચ લશ્કરો, નૌકા કાફલાઓ, અને વિમાની લશ્કરા, રાજ્યના બળવાન હથિયારો છે. તેમનું મહત્વ તેમની ચિસ્તમાં સમાયેલું છે. જો ચિસ્તનો નાશ થાય તો રાજ્ય તેમજ સમાજ બન્ને જંગલીપતમાં સરી પડે.

ક્રાંતિમાં પણ જ્યારે કોઈ લશ્કરનો અમૂક ભાગ સ્વદેશાભિમાનીઓ સાથે બળી જાય તે પગલું અશિસ્ત ભર્યું ન ગણાય. લશ્કરો તો ગેની મૂળની ચિસ્તની ભાવનાએ લશ્કર જ ગણાવાનું. એમાં પરિવર્તન માત્ર વફાદારીનું જ થાય છે.”

પણ ૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિમાં લોકોએ ગ્રિય:શુદ્ધિ અને ચિસ્ત બન્ને ગુમાવ્યા હતા. કારણ કે એ સમય જ અધાધુધીનો હતો. દેશને દોરવણો આપનારા પીડિતતાઓ જેવમા પડ્યા હોવાથી જૂવાન બળવા-ખોર નેતાઓ આગળ ધસી આવ્યા. શ્રીમતી અરુણા એ સૌના મોખરે હતા. ઑગસ્ટની લડત એ નવીન ક્રાંતિની ચીઝારી હતી. હિંદલમાં

ત્યારે નવો ગુસ્સો જાગ્યો હતો ઈતિહાસનું પુનઃવર્તન ચર્ચ ગ્રંથ હતું લોકોને લાલચાગ વાગી ગયા હતા કે આઝાદી આવી રહી છે એ હાથવેતમા છે એ અસ્સામા પ્રજાના ગુસ્સાને દબાવી સરકારે લીધેલાં પ્રતિઆક્રમણકારી પગલાં જના પ્રજાનો ગુસ્સો અણનમ રહ્યો હતો, એટલું જ નહિ વધુ સતેજ જાગ્યો હતો.

એકમાત્ર હિંદુધર્મી દુષ્કાળની કામચલાવીઓ સભાગત રહી હતી. બંગાળમાં દરેકજાના દળજનરો માણસો ખોસાડ વગર તરફીને મરતા હતા. જાપાની લશ્કરો હિંદની ધરતીને પચાવી પાડવા આશય ધસી રહ્યા હતા, સરકાર એમને હાંકી કાઢવા તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહી હતી, ત્યારે ઑગરહની ક્રાંતિ સર્જાઈ ગઈ હતી.

શ્રીમતી અરુણા અને તેમના બીજા સાથી નવનોહીયાળ કાર્ય-કરોએ જ્યારે જોયું કે અન્ય દેશનેતાઓની જેમ જો તેમને પણ બહીષાને નાખરામાં આવશે તો લડતની પ્રવૃત્તિઓ ખોગમે પડી જશે. એથીજ તેઓએ જુગર્જવાસ સ્વીકાર્યો તેમનું ધ્યેય ત્રણ સપ્તાહમાં જ આઝાદી ઝૂંટની લેવાનું હતું.

તેમને સુશુપ્ત પડેલી જનશક્તિનું લાન પ્રથમવાર ૧૯૪૨ માં જ થયું સશસ્ત્ર સંસ્તનન સામેના જનતાના નિશસ્ત્ર બળવાએ દેખાડી આપ્યું કે જેલમાં પૂરાઈ જવું એ તો વાસ્તવિકતાથી જીટકી જવા બરાબર હતું.

એ વખતમાં બાલીયા, સત્તામ બાગલપુર, મીદનાપુર, વગેરે ગામોની પ્રજાએ જે પગલોએ કર્યા અને સરકારના જુલમોનો સામનો કર્યો એથી હિંદ સુમાહિતગાર છે પ્રજામાં દેશપ્રેમનો ઉત્તમ માણુ ધબકતો હતો ગાંધીનાં આદર્શો ઉડી હતી એની સામે કોઈ માણુ ઉઠતો શકે એમ નહોતું ગાંધીવિરોધી કોઈપણ પ્રવૃત્તિને ત્યારે પ્રજા સાંખી શકે એમ નહોતી.

આ લોકકર્તાનો પ્રથમ જુવાન અમદાવાદમાં આવ્યો. લડતને કચડી નાખવાની સગકારે અખત્યાર કરેલી પ્રત્યાધાતી વલણ સામે વિરોધ દર્શાવના અમદાવાદમાં નીકળેલા સગસપર પોલીસે કરેલા ગોળીબારમાં ઉગાલાઈ કડીઝા નાગનો વીસ વર્ષનો જુવાન વીંવાઈને શહીદ થયો. કાર્તિના પ્રથમ પગરણ મંડાઈ ચૂક્યા લોકો અને પોલીસ વચ્ચે જે જુવાન ઉભો હતો. એવામાં પોલીસે ગોળીબાર શરૂ કર્યો પ્રથમ ઉગાલાઈ કામમાં આવી ગયો.

નાના મોટા કેશિસના બધા આગેવાનોને પકડી લેવાના ખાનગી ફરમાનો નીકળી ચૂક્યા હતા. પ્રથમ તો કેશિસની કાગેબારી સમિતિના બધા સભ્યોની સામુદાયિક ધરપકડ કરવામાં આવી કેટલાક બહુ મોટા નહિ એવા નેતાઓ અદ્રશ્ય થયા પણ તેઓ અદ્રશ્ય થવાથી વધુ ભયરૂપ મનાવા લાગ્યા અદ્રશ્ય બનેલા આગેવાનોએ ભુગર્ભપ્રવૃત્તિઓ ચારબી દીધી. અને એ વાતાવરણમાં જે પ્રકારની લડત ચલાવવી જોઈએ એવી લડત નોકશાહી સામે શરૂ કરી દીધી તેમાં મહિલાઓ પણ હતી. સગકારે એમાંની જે મહિલાઓને પકડી લીધી, તેમના નામ ઉપા મહેતા અને એલાર્થસ એલવર્સ, ત્રણ બીજા બહેન જે અત્યારે આપણામાં જીતીપરિચિત ચર્ચ પડ્યા છે તે અરણ્યા અસફ-અક્ષીનો કયાય પરો લાગ્યો નહિ તેઓ ધડીમા અહીં, ધડીમા તહીં, એમ બધે કેદો દેખાવ દેતા હતા છતાં છુપી પોલીસનો પગ એમને પહોંચી શકતો નહોતો. તેમના ધરપર સગકારી નોટીસ લગાડવામાં આવી, અને આપેલી મુદતમાં સરકારને શરૂએ આવવાનું ફરમાન દરવામાં આવ્યું સમય વીતી ગયો છતાં અરણ્યાએ શરૂ ગયા નહિ તેઓ ભુગર્ભમાં સત્તાઈ રહ્યા તેમના ધર તેમજ મોટગારનો કબ્જો સગકારે લઈ લીધો. તેમની સામે ત્રણ કેસ લડવામાં આવ્યા. કેટલાક સરકારી માણસોએ તો જેલમાં બીજા કેદીઓનો સમાથે રહી એમના અચાતવાસની માહિતીઓ મેળવના અથાગ પ્રયત્નો કર્યા પણ મગ્દાર

જે મહિલાને શોધી ગઈ હતી એતો છુપી પોલીસથી પણ વધુ ચમગક નીખી

એ વખત એવો હતો જ્યારે એમના સ્વામી બેરિસ્ટર અસફ અની ગબીઝ માફગીમા પટકર્ષ પડ્યા હતા એમની સાનિધ્યમાં મહેવાનુ અરણાને જાલુ મન હતુ છતા એમને દુઢુ ભાગવુ પડતુ હતુ કારણ કે છુપી પોલીસ શ્રી આસફઅ ટીની દરેક હીનચાલ ઉપર આપની દેખરેખ રાખી ગઈ હતી

લોખ્ખતિના જુવાનમા ત્રણ વ્યક્તિઓ મોખરે હતી શ્રીમતી અરણા આસફઅની, શ્રી જયપ્રમથ નારાયણ, અને શ્રી ગમમતોહર લોહિયા શ્રી જિવા મહેવાની પ્રવૃત્તિઓ પણ વેગ પકડી ગઈ હતી આ બધા સમાજવાદી નવજુવાન કાર્યકર્ષોએ ભુગર્ભમા નીચે ક્રાંતિની ચળવળને આગળ ધપાવવા, લોકોમા આઝાદીની જાવના જન્મત કરવા, અને એમ મગા જતા દલાલ ચઢી થવુ પડે તો ક્રાંતિની જ્વાલામા હોમાઈતે પણ આઝાદીની જ્વાલાને સચેત રાખવાની તમનાને મોરચા પર મૂકી હતી

સામ્યવાદીઓએ ૧૯૪૨ ની લોકક્રાંતિ પર વગવા દોકોર કરી છે તેઓ મહે છે કે લોખે સમગ્ર ક્રાંતિએ મોર્ષ જનને માર્કસમ મૂક્યો નહોતો તેથી દેશમા અંધાધુધી ફેલાવા પામી અને તેઓએ હા થો એવો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો પણ આ આક્ષેપ જીનવાયા ૭ છે મુખર્ષની એ આઈ સી મી મા પસાગ થોના એ મગટના હગવમા એ વસ્તુ રખટ મગામાં આવી છે, દરેક વ્યક્તિ કષ્ટપણ મવા રવતત દોનાથી, અને કરો વા મગા એવો ક્રાંતિસનો આપણ હેવાથી રેક પોતાનો કાર્યક્રમ ની લેવાનો હતો

ઉપર જણાવેલા જુવાન ક્રાંતિવાદીઓએ દેશમા ક્રાંતિજનના

મંડાણ મંડાયા ત્યારે એ બહિત સ્વાતંત્ર્યને અપરધાન આપ્યું હતું
 જોકે ગાંધીજીને આ ક્રાંતિવાદીઓની કેટલીક હિસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ
 ગમતી નહોતી. એમણે ડેવરસુધી એ પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કર્યો હતો.
 ગાંધીજીએ ખુદ એમના ખૂન નીકટના સહકારીઓ શ્રી કિશોરનાથ
 મશરવાળાના એક હિસાત્મક નિવેદન પર પણ ટીકાઓ કરી હતી,
 એટલે આ નવજુવાન ક્રાંતિવાદીઓને તેઓ સહન કરી લે તેમ નહોતા.
 પણ એવી ક્રાંતિવાદીઓ ગાંધીજી સાથે ઝડપે કરવા બેસે એમ નહોતા.
 એમને તો કામ કરવું હતું ઝડપે કરવું નહોતો.

શ્રી રામમનોહર લોહિયાએ ૬ મી ઓગસ્ટે આ ઘડત પછે
 એક નિવેદન કર્યું હતું એમાં હિપગનો ધ્વનિ ફૂટે છે નિવેદનમાં તેમણે
 ગણાણું હતું કે,

‘ગાંધીજી આપણી ક્રાંતિની અગમને રખોડી કાઢે તેથી આપણે
 તેમની સાથે ઝઘડો કરવા બેસીશું નહિ કેટલીકનાર જોકે મને તેમની
 સાથે તેમજ કેન્સિસની કારોબારી સમિતિ સાથે ઝઘડવાતું મન થાય
 છે, પણ એ ન્યાયી નથી થાયતું કારોબારી સમિતિ કાંઈ એમ પૂર્વાદ
 કરવા માગતી નથી કે ગાંધીજીનો આ વિરોધ આમજનતાના બના
 કાળે તેમજ હિન્દુતિમ્મણ માટે છે અને આપણે પણ ગંગાબારીને એ
 માટે નીંદી ન મારીએ કારોબારી કહે છે કે જેઓ આ જાતની ક્રાંતિનો
 વિરોધ કરી રહ્યા છે તેઓ એવા નેતાઓ છે કે જેમણે કે ના પચ્ચીસ
 વર્ષ થયા કેએમ માન અનિગત શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, અને બનીતો
 આપ્યા છે આપણે પણ હિન્દીએ કે આ નેતાઓ તેમના કદાપણ
 અને બુદ્ધિથી આપણને ગરબીયશ્વેત્રમાં દોરવાણી આપે પણ તેથી
 આપણી ક્રાંતિદળની રચના માટે તેઓને આપણે જોખ મદાર ગણાવી
 શકીએ નહિ.”

આ ક્રાંતિજ્ઞના એક બીજા આગેવાન શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે
પણ આઝાદીના સર્વ સૈનિકાને લખેલા ખુલ્લા પત્રમાં ઉત્તરોત્તર આ
ક્રાંતિજ્ઞની રચના કેવી રીતે વિકાસ પકડતી ગઈ એનો ઉલ્લેખ કરતાં
લખ્યું છે કે,

“ પ્રથમ તો રાષ્ટ્રવાદી ક્રાંતિકારીની એવી કોઈ સરચાજ અસ્તિ-
ત્વમાં નહોતી, કે જેઓ લોકોને ચળવળ સંબંધી દોરવણી આપી
શકે. કેંગ્રેસને પણ બહુ ઓછી ખજાર હતી કે આ લડન આટલું
મોટું સ્વરૂપ પકડશે.

ધીમે ધીમે એ એટલા વિરાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાવા પામી કે કેટલાક
આગેવાન કેંગ્રેસ નેતાઓ તો વિરમવમાં પડી ગયા. એમને લાગ્યું કે
લોકો જે કાર્ય કરી રહ્યા હતા એ બરાબર હતું. તેમનું ધ્યેય આઝાદી
લાંસલ કરવાનું હતું અને એમાં ‘મોટું’ પણ શું હતું? આપણે
જાણીએ છીએ કે સામાન્યરીતે દરેક મહાસત્તાવાદી કાર્યકર દેશાભિમાની
હોય છે. આ તમન્નાથી જ એ કેંગ્રેસમાં જોડાય છે. અત્યારસુધીમાં
કેંગ્રેસની ટાળને કોઈ લઘુત્તમાં થોડુંક સ્ફુટ કરીને, થોડાંક ભાગ
આપીને એ કાર્યશીલ બન્યો હોય છે. તેને કોઈ રાજદ્વારી આદર્શોની
દોરવણી નથી હોતી. તે હમેશા કોઈ રાષ્ટ્રવાદી છાપાઓ વાચતો હોય
છે પણ એનું ઘડતર તો કડવા અનુભવો અને માતનાઓ વચ્ચે જ
થયું હોય છે. આવા કાર્યદેસો જ ક્રાંતિજ્ઞનો રચના કરી અને
કાર્યને વેગ આપે.

આ નવા ક્રાંતિવાદીઓએ ભેટીને લઘુત્તની દોરવણી અને
સૂચનાઓ આપી. શ્રી જયપ્રકાશ નાગપણે આઝાદીના સૈનિકોને ઉદ્દેશીને
લખેલા એક બીજા પત્રમાં જણાવ્યું કે,

“ ઉલ્લા લોકો મહિનાઓ થયા ગાપીશ અને વાર્ષિકરોય વચ્ચે
આલેખા પનખવહારમાંથી એક વિષમ ફણો ફુટી નીકળ્યો છે. લોકો

હિંસા અને અહિંસાના પ્રશ્ન વચ્ચે ઝોલા ખાય છે. મને લાગે છે કે આ તમકે હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેની પસંદગી નિરર્થક છે. આઝાદીનો દરેક સૈનિક તેને ઠીક લાગે એ પદ્ધતિએ કાર્ય કરવા સ્વતંત્ર છે. જેમને અન્યમાર્ગો પકડવા હોય તેઓ તેમ કરી શકે છે. માત્ર તેમણે ઝોટલું જ ભેવાનું કે તેઓ અન્યોન્યની અથડામણમાં ન આવે, ત્યાં ‘કરો યા મરો’ એ કાર્યસિદ્ધિનો મંત્ર હોય ત્યાં અથડામણનો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી.”

હમી ઝોગરટના દિવસે આ ક્રાંતિવાદીઓએ દેશમાં એક સામુદાયિક હડતાલ પાડવાની ઘોષણા કરી. મજુરોને કામઘણો તેમજ વાહન-બહેવારના સંવધમાં સડાય ન કરવા વિનંતિઓ કરવામાં આવી. પણ સામ્યવાદીઓ તેમાં ન ભળ્યા હતાં પરિણામ સરસ આવ્યું. એ. આઈ. સી સી. એ સત્તાવાર રીતે હિંદીમજુરોને કરેલી જાહેર વિનંતિ નીચે મુજબ હતી.

“ કદાચ સામ્યવાદીઓ તમને મજુરોને એમ સમજાવતા હશે કે મિત્રરાજ્યોની મુદ્દની તૈયારીઓમાં આ જાતની સામુદાયિક હડતાલથી ખલેલ પહોંચશે. પણ ત્યારે આપણાં સ્વમચાવનું શું? આપણાં સ્વરક્ષણના પ્રયત્નો તો ઈંગ્લાંડ કેટલાય સમયથી તોડી રહ્યાં છે. અને સાથીગત્યો તેને એ કાર્યમાં ટેકાપણ આપી રહ્યા છે. ક્રાંતિ કોઈ સમયની ગ્રહ ભેદને બેસી રહેલી નથી. તમે મજુરોએ કામઘણા બંધ કરી, કારખાનાઓને તિરંગજા આપી છે એથી તમને અમારા અભિનંદન છે. ક્રાંતિની લડતને તમે ટેકા આપતા રહેશો તો અંતમાં આપણે વિજયી નીવડીશું ”

ઝોગરટ ૧૯૪૨ પંજીના દિવસે અત્યંત કઠીન બન્યા હતાં. રાષ્ટ્રમાં અધાધુધી અને અન્નસંકટની કટોકટી ઉભી થઈ હતી. ઝોગરટ-

ખમાસમા આ સરકારને ખમ હોના હના તે શુદ્ધમા સંડોવાયેલી
હતી ગેથી ચેત્તર પગના લઈ સકી નહિ

આ સમયમા ગાંધીજી દલિએ બધા લેખા પ્રિન્ટિંગ સંખર સામે
દેશ ધગવતા થતા હતા અને આમાજિક રીતે વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ
ધૂંકી ગઈ હતી કાગજુકે કાગામજરો ઉમા થયા હતા દરમ્ને શ્રીમત
બનવું હતુ શુદ્ધિમાન વર્ગે ત્રીન્ને માર્ગ પકડેા હનેા કાગેસની
લડતને ટેકા આપવેા અને અદ બાનેથી કાગામજરો ઉમા કરીને
પેસાતર ખની જવુ તેમને મન જૂની દુનિવાનેા નાશ થરો હતો
અને તે સાથે જૂનુ રાજકારણ અને સરકૃતિ પણ નાશ પામ્યા હતા
તેમના માટે જાન દુનિવાનું સર્જન થયુ હતુ, જેમા તેમનેા અમન
શરૂ થરો હતો અને તેઓ ધારે ગેમ ખરી શકે એમ હના

આ આશયી શરમ કે આ બધુ લખવુ એટલુજ સગગજનક
છે દરેક વર્ગમા વ્યક્તિ સામે વ્યક્તિ અને સબધીઓ સામે સમધીગેા
લડી રજા હના દરેકને કાઈ ને કાઈ લાવચ હની તેમનેા કાઈ સગેા
વધુ લાચ આપીને માલ ન લઈ જવ એની આપની મજાજ તેઓ
રાખી રજા હના એકુતો ખાસેથી કાઈ અગ્નરો લલિગ કૃતિ વધુ પેમા
આપીને બધુ ધાન્ય પેતાના ધાન્ય જકારેમા સતાડી ન લે એની
અરામત ખમ તેઓ રાખતા હતા

ઝાળખાવે છે, તેઓ પણ આ કાર્યમાં સહોવાયેલા છે. કારણ કે તેમને યુદ્ધના પડદા આડે નફો મેળવી શ્રીમંત બનવું છે.’

આ સંગ્રહખોરીથી એકબાજુ જનતા પીસાઈ રહી હતી, ત્યારે જાપાનીઓના આ દેશપરના આક્રમણના લણકારા પણ વાગી રહ્યા હતા. શ્રીયુત અમ્યુત પદ્વર્ધને ‘ઈન્ડોચામ’ નામના પત્રમાથી ઉતારા ટાંકીને જાપાનના હુમલાની અગાહીઓ કરવા માંડી હતી. આ ઇન્ડોચામ માસિકના તંત્રીઓ શ્રીમતી અરુણા તેમજ રામમનોહર લોહિયા હતા. શ્રી અમ્યુત પદ્વર્ધને તેમાંથી ઉતારે ટાંકતા જણાવ્યું કે,

‘આપણામાનો સામાન્ય માણસ પણ એને મજેલી શુદ્ધિથી ટહી શકે એમ છે કે આપણાં જીવન અને આપણા માન મિલકત જે અત્યા-રસુધી બ્રિટિશ અંકુશ હેઠળ હતા એ અંકુશ હવે હઠવા લાગ્યો છે. બ્રિટિશના અપ્રતિકારી રાજ્યસાસનના દિવસો હવે ધૂળ થવા આવી છે.”

લોકકાંતિની અસર ખંગાળ અને ખીજ પ્રાંતોમાં

૧૯૪૨ની લોકકાંતિમાં લોકોએ ખંગાળ તેમજ અન્ય પ્રાંતોમાં જેવો વાગ લજ્યો અને કેરી ચાતણો સહન કરી એ પ્રદાનો આપો અહેવાલ સગકારી પ્રતિપદનો ઘટ પડે બેઠોને બહારના જગતને હજી સુધી મળી શકે નથી જ્યાં ગાંધીજી સાથેની મડગામાં આ બંધ પ્રતો અને ગામડાઓની કમલ અવશ્યનો ચીતાર ભેગા ગયેલા એક જામએ એમના પરિભ્રમણોમા આપે છે તેઓ લખે છે .

‘કુમલીની સ્વારી પછી અમે જ્યાં ગાંધીજી સાથે બાર વાગે કાયમડ હાઈર પહોંચ્યા ત્યાંની રાતિનો ગાંધીજીએ પૂરો આસ્વાદ લીધો, અમે કાયમડ હાઈર ખાતે ઉતર્યા તે પહેલાં રામેલા મુજબનો એમણે એમનો બપોરનો આગમ લઈ લીધો હતો. નાંદિનો કિનારો

લોકોથી ચીકાર લગાઈ ગયો હતો. આ લોકો આજુબાજુના ગામડા-
ઓમાંથી આવતાં હતાં અને કિનારાપરના સમાસ્યજન પર ગાંધીજીને
સાંભળવા માટે ભેગા થયાં હતાં. ત્યાં સાવ પ્રાર્થના કર્યા પછી સાંજે
૨-૩૦ કલાકે અને કાયમંડ હાર્જર હોડયું અને નદીની બીજી બાજુએ
જઈ પહોંચ્યા. એ પછી અને નાની બોટમાં બેઠાં જે અમને મહિ-
શાદશની અમારી મંજીલે લઈ જવાની હતી. નદિ અને નહેરના કિનારા
આગળ લોકો બેઠાં થયા હતા.

પરંતુ અહીં પણ કશા પોકારો થયા નહિ. ૨૦ થી ૩૦ માઈલના
ધરાવામાના વિસ્તારમાંથી ૫૦ થી ૬૦ હજાર લોકો પ્રાર્થનામાં હાજરી
આપતા હતા. છતાં અને કશી વડખ કે અચાંતિ બેઠ નહિ. સ્થાનિક
નેતાઓ લોકો ઉપર કેટલો કાબુ ધરાવતા હતા તેનો આ પૂગવો હતો.
ત્યાં લોકોનાં ટોળા ગમે તે રીતે વર્તતા હોય તેઓ દેખીતી રીતે
પોતાના નેતાઓની ઈચ્છાને આધીન હોતા નથી. અહીં મહાસમાવાદીઓ
શૈળઅશૈળ અસરકારક કાર્ય બજાવતા હોવાથી એમનો હુકમ અચ્છી-
રીતે બજાવવામાં આવતો હતો. અમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે સ્થાનિક
નેતાઓ શાંત કાર્યકરો હતા એટલે બહારની દુનિયા એમને જાણતી
નહોતી. એ કાર્યકરો જાહેગતથી દૂર રહેવા માંગતા હતા. મીદનાપોર
મેખરે રહ્યું હતું એ હકીકત એમના પ્રવાસોને જ આભારી હતી.

૧૯૪૨માં ધિરિશો પાછા હડી જાય તો જાપાનીસો સામે
સ્વખયાવ માટે તેઓએ એ વિસ્તારને વ્યવસ્થિત બનાવ્યો હતો. સરકારે
એમની પાસેથી જાગજાગરીથી મોટર લોગીઓ, બસો, બોટો અને
સાઈકલો લઈ લીધી હતી. જેથી જાપાનીસોના હાથમાં આ દ્રા-સપોર્ટ
જઈ ન પડે. આ ગમરાટના યજ્ઞમાંથી એમને માલમ પડ્યું કે જાપાનીસો
કોઈપણ પળે આવી પહોંચશે એટલું જ નહિ સવાવાગાઓ પણ અદબ
અઈ લોકોને તેમના કિસ્મત પર છોડી દેશે.

આથી એ લોકોએ લોકોના સ્વખ્યાવ માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેઓએ એક મહિનાની મુદતમાં ૩૦૦૦ જેટલા સ્વયંસેવકો તૈયાર કર્યા. એ સખ્યા વધીને ૫૦૦૦ ની ચવા પામી. જેમાં કેટલીક મહિલાઓ પણ હતી -

પૈસા, ચોખા અને કાંજર જોડા કચ્વામાં આવ્યા. લોકોને નીડર બનવા કહેવામાં આવ્યું. અને જુદમોનો સામનો કરવા પોતાના સાધનો ઉપર આધાર રાખવાનું તેમને જણાવવામાં આવ્યું. આમ આખા વિભાગને સહાયપૂર્વક તાલીમ અપાઈ હતી આ લોકો ખૂબ જ શિસ્તમદ્દ અને શાંત હતા એ શું આશ્ચર્યકારક નહતું ?

એમના નેતાઓ માત્ર બાપડો ફેંકનાગ ન હતા. તેઓ ચૂંટણી દરમ્યાન ઝાંખી પ્રવાસો કરે છે અને પછી લોકોના જીવનમાંથી અદ્યક્ષ થઈ જાય છે તેઓ એમની સાથે જીવ્યા હતા અને એમણે સગીત કાર્ય બજાવ્યું હતું. જેહાડી, લૂટ, અત્યાચાર અને જુદમનાએ દિવસો દરમ્યાન આવેલા વાતાઝોડાએ આ ભૂમિને છિન્ન-વિન્ન કરી નાખી હતી. અને કેટલાય લોકો ઘરબાર વગરના બન્યા હતાં. અધૂરામાં પૂરો કુષ્કાળનો રાક્ષસ ધસી આવ્યો હતો જેથી ધણા મોણસો બૂખ અને દર્દથી મૃત્યુ પામ્યા. જેલ બહાર રહેવા પામેલા શેડાક કેમ્પસ કાર્યકરો, અને ખીજાં એ પ્રદેશના પગિચિતો આ વખતે સહકારસ્તોને સહાય આપવા જોડા થયા. અને એક સ્થાનિક રાહત સમિતિ નીમી. આ રાહત સમિતિના આશ્રયે ૬ આશ્રયસ્થાનો, ૬ સસ્તાદર અનાજ મેળવવાના કેન્દ્રો, ૧૫ દાકતરી રાહતના કેન્દ્રો, ૪ મફત દૂધ મેળવવાના કેન્દ્રો, ૧૨ બીયા બેચણી કરતાં કેન્દ્રો, ૪ ભાંત સાફસુરી કેન્દ્રો, ૧ તેલ કાઢવાની ઘાણી, અને ૩ ખાદી કેન્દ્રો ખોલવામાં આવ્યા હતા. આ કેન્દ્રોએ ચોખા, કાપડ, ધાગળા અને દવાદાર લોકોમા વહેંચી આપ્યા, જેની કિંમતનો અંદાજો રૂપિયા ૧,૫૮૦૦૦ સુધીનો કરાય છે. સરકારી જેહાડી સામે આપણા નેતાઓએ ભણવિહિન દિવસ

તથી, અચાગપરિશ્રમથી, અને અપૂર્વ શક્તિથી, લોકશક્તિનું જે સંગઠન કર્યું એ કયા સૌર્યરંગે રંગાયેલી છે.

જર્મન હુમલાખોરોનો રશિયાએ જે સામનો કર્યો હતો એના પ્રથમશાગાન આપણે ગાધ્યો છીએ. પણ જુલ્મના આ સમયમાં જુલ્મના આ લોકોએ જે કામ કર્યાં છે એ આજ નોંધપાત્ર નથી.

તેમણે રાષ્ટ્રીય સંગઠનની સ્થાપના કરી હતી. અને એક સર-મુખત્યારની નીમણુક પણ કરી હતી, જેને કોંગ્રેસે આપેલી સત્તાઓની મર્યાદામાં રહી કામ કરવાનું હતું. આ સરમુખત્યારને બીજા પ્રધાનોની સહાય આપવામાં આવી હતી, અને કાયદો, વ્યવસ્થા, જાહેર તંદુરસ્તી, શિક્ષણ, ન્યાય, ખેતીવાડી અને પ્રચારના બધા અંગો તેઓ સંભાળતા હતા. તેમની પાસે પોતાનું પોસ્ટ ખાતું હતું ભાંગફોડ કરનારા, ચોર છુટારાઓ વગેરેને પકડવામાં આવતા હતા, અને તેમના પર કાયદા પ્રમાણે પગલાં લેવામાં આવતા હતા.

સ્વયંસેવકોનું એક લશ્કર બનાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાં એક અધિકારી અને સેનાપતિની નીમણુક કરવામાં આવી હતી. લશ્કરને વિવિધ ખાતાઓ હતા જેવા કે લગાયકખાતું, પોલીસખાતું વગેરે. એક એમબ્યુલન્સ સાથે થોડાક પાવરલા દાકતરો, કમ્પાઉન્ડરો, બીજાનાં ડિપાઝનારાઓ અને થોડીક નર્સો પણ રાખવામાં આવતાં હતાં.

સંગઠરે આ સંસ્થાને એક પરિપત્ર દ્વારા અંગ્રેજિ આપતાં લખ્યું છે કે, ૧૯૪૨-૪૩ ની ભાગફોડની થોડી હકીકતો નોંધપાત્ર છે. બંગાલ પ્રાંતના મીદનાપોગમાં છુટાગએને બહુ સંભાળપૂર્વક અને સાવચેતીથી પકડવામાં આવતા હતા. એમને વચ્ચે અર્થચૂચક સૂચનાઓ આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરામા આવી હતી અને અગાઉથી આપેલા

સંજેત મુજબ તેમની હીનચાલ અંગે ઝાળ મિજાવવામાં આવતી હતી. દુરારાઓની પાછળ પડેના લશ્કરો સાથે દાકતરો અને નર્સોની ટુકડીઓ હમેશા જતી અને જમી થોનાઓની સાગવાર કરતી આ પ્રમાણે છુપીપોલીસની આ પદ્ધતિ મહત્વનું કાર્ય કરતી.

આ સર્વ કરનાર રાષ્ટ્રીય સરકારે ૧૭ મી ડીસેમ્બર ૧૯૪૨ થી ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ સુધી રાત્રી કરું આધીનના ૨૯ મી જુલાઈ અને ૬ ફ્રી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ ના લગ્નને ખેચી લેવાના અને તેતાઓને તાબે થઈ જવાના છાપાં ભોગા કરેના નિવેદનોને લીધે એને વીજેરી નાખવામાં આવી હતી એ ખર્ચ છે કે સરકારે સાથે મળી જવાના સક પર કેટલાક નોકિ પર વારંવાર કરવામાં આવના દુમનાઓને લીધે આ પ્રદેશ જે કાંઈ મેળવ્યું હતું એ મધુ ધૂમ મળી જતું હતું ગામીશ્ચે આવા જનાવોની વિગતવાર તપાસ મરી અને તે સાલગીને બહુ દુખી થયા ગોમણે મધુ કે આપણી રાષ્ટ્રીય સમગ્ર બીજી સરકારો જેવી ન જોઈએ એતો સપૂર્ણ અહિસા જ હોવી જોઈએ.

બગાજના બીજા કોઈપણ સ્થળ કરના આ સ્થળની જ મુનામત લેવાનું અમે શા માટે પ્રથમ પસંદ કર્યું ગોના જવામમાં એમજ કહેવાનું કે બીજા કોઈપણ ભાગ કરતાં આ સ્થળે વધુ ખરાબ રીતે પોલીસ અને લશ્કરીઓની ગુડાગીરી આગ વાવાઝોડા અને દુશ્મની બચકર માતાના સહન કરી છે લોકોના દુખથી આધીનને ધણુ સાગી આવ્યું હતું અને તેમને ખાસ આધાસન આપતા તેઓએ અહીંની મુદામત લીધી હતી.

અમારી દુખ રોડાણુ દરમ્યાન અમે આણુ તાણુના જામડાઓની મુલાકાત પણ લીધી તેમના કેટલાક ઉપર પોલીસે વારંવાર દુમદા કર્યા હતા તેમણે દુઝા સહન કરી હતી. પણ આવા જુન્યોમો દુખાઈ

જવાને બદલે લોકોમાં આત્મગ્રહ અને હિંમતનું નવું જોમ ઉભા થઈ
હતું, અને વિદેશી સત્તાની ધુસરીને ફેંકી દેવાની હાવના જાગ્રત થઈ
હતી. તેઓ સ્વતંત્ર માનસના, ખુલ્લાં મેદાનોના વાસી હતાં. અને
કાંઈની પછી સત્તા સહન કરે એવા નહોતા.

જ્યાંજ્યાં અમે ગયા ત્યાં ત્યાં અમે પોલીસે બાળી નાખેલાં ઘરો,
ગોળાથી વીધાયેલા શરીરવાળા છોકરાઓ, વિધવા બનેલી સ્ત્રીઓ, અને
પોલીસના જુદાં પર્તનમાં સહાય કરવાને ઇન્કાર કરનારા માણસો
જોઈને એ માટે જેલોમાં ધકેલવામાં આવ્યા હતા તેઓને અમે જોયા.
તેઓએ એ સમયે જે કર્યું તેની યાદ કરતા તેઓ અભિમાન લેતા હતાં.

અમે મહિશાદલ પહોંચ્યા પછી બીજે દિવસે હું અને મારા મિત્ર
બેતરોમાં ફરવા ગયા. ત્યાં રસ્તાની એક બાજુએ માનવીની એક
ખોપરી અમારા જોવામાં આવી. આ સ્થળે શુ શુ સહન કર્યું હતું
તેનું અમને એણે જ્ઞાન કગળુ જ્યાં અને ત્યાં, ત્યારે અને ત્યારે
પોલીસના જુદાં, વાવાઝોડા અને ફુગળીની જ વાતો હતી તેમણે જે જે
સહન કર્યું હતું તે તેમને એક લખકર સ્વપ્નની જેમ યાદ આવી જતું
હતું. અને તે સિવાય બીજું તેમને માટે વિચારવાનું કે વાતો કરવાનું
નહોતું. અમે જે કાંઈ જોયું અને સાંભળ્યું, એ બધું જ્યાંસુધી આપણી
આઝાદી અને રાષ્ટ્ર માટે નવું જીવન ન મળે ત્યાંસુધીના આવા અવિરત
યત્નોની યાદ તરીકે એ ખોપરી અમારી પાસે રહેશે.

રવિવાર તા ૩૦ મીની સવારે અમે મહિશાદલ છોડ્યું અને
કાંટાદોનો પ્રવાસ આરંભ્યો. અમે સ્ટીમરમાં પ્રવાસ કરતાં હતાં અને
નદિના કાંઠે કાંઈ બાજુમાં માણસોની પીડનું દર્શન કરવા દોડતા આવતા

હતાં. ત્યારે ગાંધીજી આવેલો પત્રદેવાર વાંચતા હતા અને તેના જવાબો લખાવતા હતા. ખાડીની એકઠાબુથી બીજી બાજુ સુધી. તે લોકોએ કમનો બાંધી હતી અને તેને પત્રો, પુષ્પો અને રાષ્ટ્રધ્વજોથી શણગારવામાં આવી હતી. ખાડી ઉપર આવેલા એક ગામડાના વતનીઓએ તો ગાંધીજીને સ્ત્રીમરમાંથી ઉતરવા માટે પત્રથીયાની ઉંચાણવાળી જગ્યા બનાવી હતી, અને એક સજ્જાયાનની રચના પણ કરી હતી જ્યાંથી તેઓ પ્રવચન કરી શકે. જ્યારે અમે આવી પહોંચ્યા ત્યારે લોકમેદની જમા થઈને બેસી હતી. ગાંધીજી તેમની સમક્ષ બાપલુ કરે એવું કાર્યક્રમમાં અગાઉથી નહોતું. પણ જ્યારે તેમણે જોયું કે લોકોએ એમને સંભળવા માટે આવી મહાન તૈયારીઓ કરી રાખી છે, ત્યારે એમને લોકપ્રચારને માન આપવું પડ્યું.

ખપોરે લગભગ બે વાગ્યે અમે એરી'ચી પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ૧૪ માઈલના અંતરે આવેલી કાકરા નામની ખાડીએ પહોંચવા ઉતાવળથી મોટરનો પ્રવાસ કર્યો. લોકોને આગલા દિવસ સુધી જો કે પૂરેપૂરી ખબર નહોતી કે ગાંધીજી આ જગ્યાએ થોભશે છતાં તેઓએ ત્રીસથી ચાલીસ હજાર માણસો ભેરી શકે એટલી જગ્યામાં વાડ બાંધી દીધી હતી. અને એક છાપરા સાથેનો સમ.મંચ પણ ગાંધીજી બાપલુ કરવા બેસી શકે એ માટે ઉભો કર્યો હતો. તેઓએ અમારા આરામ માટે નાના કુપડાઓ પણ બાંધ્યાં હતાં, જ્યાં અમને સરસ બોજન પીરસવામાં આવ્યું, એટલું જ નહિ તેમના યુનીવર્સિટીની સહાયથી તેઓએ ચાર માઈલ લાંબો એક મોટર માર્ગ પણ તૈયાર કર્યો હતો. ગાંધીજી માટે બનતી સગવડો તૈયાર કરવામાં તેઓ જે પરિશ્રમ ઉઠાવતાં હતાં, અને ચીંતાકરો સાગણી દેખાડતા હતા, એ જ્યાં પાછળ એમનો ઉડો પ્રેમ દેખાઈ આવતો હતો.

કેટલાક અખબારના ખબરપત્રીઓ જેઓ અમારી સાથે કાકરા

આવ્યા નહોતા પણ મહીસાદત્તથી સીધા કાન્દાઈ પહોંચ્યા હતા, એમણે ખબરો આપ્યા કે અગાઉ જે પ્રવાસમાર્ગ નક્કી થયો હતો એ માર્ગે ગાંધીજી પસાર થશે એવી માન્યતાથી માર્ગમાં હજારો લોકો એકઠા થયા હતા, અને ગત રસ્તામાં વિતાવી હતી

ત્યારે આ દર્શનાતુરોને ખબર અપાયા કે ગાંધીજી તો ખીજે માર્ગે ગયા છે ત્યારે તેઓ નિરાશ થઈને શાંતિથી પાછા ચાલ્યા ગયા. ભક્તને ગમે તેટલી નીગણા અને મુશ્કેલીઓ સાંપડે છતાં તેની ભક્તિનો આવેગ રાટી શકાતો નથી એ ભક્તિ કેટલીકવાર અનોખા અણપે વહે છે. દાખલા તરીકે અમે ખાડીના માર્ગથી કચકતા પાછા ફરતા હતા, ત્યારે અમારી યોટની નજીકમાં કેડ સુધીના ઠંડા પાણીમાં શિશિરમ્લત્તની પગલા ક્યાં વગર જે ત્રણ સ્ત્રીઓ ભાવપૂર્વક હાથ ભેડીને ઉભી હતી

દુગ્રામથી મોટર માર્ગે પ્રવાસ કરી અમે છ વાગ્યે સાંજે કાન્દાઈ પહોંચ્યા અહીંયા અમને જે આવેવાન કોંગ્રેસીઓની મહેમાનગીરી આપવા મળી. તેઓ સ્વયંસેનકા તેમજ ખીજા કાર્યકરોની મદદથી અમારી બધી રીતે દેખભાળ કરતા હતા બગાડના આખા પ્રવાસ દરમ્યાન અહીં તેમજ અન્ય સ્થળોએ તેઓએ અમારા પ્રત્યે જે શાગળી અને સૌજન્ય દેખાડ્યા તે અપૂર્વ હતા.

કાન્દાઈ મીંદનાપોર તાતુકાના કાન્દાઈ સમ ડીરીઝનનુ મુખ્ય શહેર છે. આ તાતુકો બગાડની નૈસર્ગિક આવેન છે તેનો એક ભાગ હરિયા આગળ જઈને મળતી દુગમી નદિના પશ્ચિમ કાંઠે આવેન છે, અને ખાડીનો ભાગ બગાડની સામુદ્રધુની પર આવેન છે આ પ્રદેશ નહેરોદી ભરચક છે અને તેનો દેશગના મુખ્ય માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

૧૯૪૨ માં દેશનેતાઓની ધરપકડ પછી થોડા સમય સુધી તો

જાણે તે તોફાનોમાંથી કાઢીપિણુ બન્યું નહિ. પરંતુ એ શાંતિ કંઠાવાત આવતાં પહેલાની શાંતિ હતી. છેવટે સપ્ટેમ્બરની ૨૯ થી તારીખે એમાંથી અશાંતિ ફાટી નીકળી. પોલીસ ચોકીઓને, પોસ્ટ ઓફીસોને, નિગાળોને અને સરકારી મકાનોને આગ લગાડી, તારના હોરમાં કાપી નાખવાં, સરકારી મીલ-તોનો નાસ કરવો, વગેરે ગત્યતત્ત્વોને વે-બુકરણુ કરી નાખતી ક્રૃતિઓ શરૂ થઈ સત્તાવાળા પોતાનું જ્ઞાન બોધ બેળ, અને પોલીસ અને લશ્કરી સીપાઈઓને તેમની મરજી પ્રમાણે ગામડાં સળગાવી મૂક્યા, હુલ્લટ અથાવતા, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર ગુજારવા, અને ગોળીઓ અથાવતાની છૂટ આપી દીધી તત્કાલ જ પસાર થઈ ગયેલા તોફાની વરોળમાં હસાઈને પરેશાન બનેલા લોકોના દુઃખમાં વધારો કરતાં એ શરૂ થયા.

એક દહાડો ગત્રે જમીને, ધધાએ વઢીલ અને મીલનાપેર છલ્લા કોથેસ સમિતિના ઉપપ્રમુખ શ્રી ત્રીપોઠાજી પ્રધાન સાથેની વાતો દરમ્યાન મેં જે સંભળ્યું તે અહીં આપુ છું.

તેઓ એમના જાઈ સાથે બેસઝોડરા સ્ક્રીન નજીકના એક ગામમાં રહેના હતા. એમના કુટુંબમાં ૨૮ માણસો હતા. ૨૯ થી સપ્ટેમ્બરના તોફાનોને લીધે લશ્કરી માણસોને એ પ્રાંતમાં ધારનામાં આવના જુદી જુદી જગાઓએ ગોઠવનામાં અથાવતા, અને અસપાસના આમેમાં લગ્ન ફેનાવવાનું તેમને કહેવામાં આવતું સવારના આઠ વાગ્યે તેઓ ઉપક્રાંત તે હુલ્લટ અથાવતા, અસખ્ય મુખેપાઓને બાળા નાખતાં, સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર ગુજારતા, સાગે ચાર વાગ્યે પાંચ ફૂતાં ઓફીસોગના પડેલા અકાસીપ્રધી એની શરૂઆત થઈ સોડો એટલા બધા લગ્નની બની ગયા હતા કે બીજા આવવાડીવાથી મોટી સંખ્યામાં તેઓ ગામ છોડીને ચાલ્યા જ્યાં લાગ્યા એમના કુટુંબના બધા માણસો પશુ બે ગણ પુરવો સિવાય ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યા. તેઓ સો દરિયા કિનારા પર આવેલી એક લાંબી સળગ

મટ્ટી પર જઈને રહેવા લાગ્યા ત્યાં ઘરે કે છાપરા પણ નહોતાં. તેથી એ સૌ ધરખાર વગરનાને ખુલ્લા આકાશ નીચે રહેવું પડતું. અને ટૂંકાની રીતે જ એમાં સંભાળ રાખવા માટે થોડા પુરૂષો સિવાય સ્ત્રીઓ અને બાળકો જ મુખ્ય હતા.

૧૬ મી ઓક્ટોબરની સવારે ૧૧ વાગ્યે ભરતીનું મોટું મોન્ટુ આવ્યું અને તેની અડફ્ટમાં આવેલી દરેક ચીજ ઘસઘસ ગણ. કેટલાક સ્થળોએ એ મોન્ટુ ૪૦ ફીટ ઉંચે ઉછળ્યું, અને કેટલાક સ્થળોએ તે સરકતી કાળા દોવાલ જેવું લાગતું હતું. એ દ્રશ્ય એટલું ભયંકર હતું કે અનેક લોકો એ જોઈને બેભાન બની ગયા હતાં અથવા રતબંધ બની ગયાં હતાં. પુસ્તાની દરિયા બાજુએ ઉમેલાં બધાં લોકો મોતને ભેટ્યા. થોડાક અપવાદ સિવાય ગામના લોકો અને ઠોરે અત્યુના મુખમાં જઈને પડ્યા.

એની વૃદ્ધ કાકીને અંદરના લાગમાં ચતાર્થ ઉપર પાંચ માઈલ દસડી જવામાં આવી, અને તેની બાર વર્ષની પુત્રી, નવ વર્ષનો પુત્ર, અને ધરના બીજાં માણસો ઝૂક તથા છાપરા ઉપર ચઢી ગયા હતા. મોન્ટુથી છાપર કેટલેક ઠેકાણે વટી પડ્યું હતું. એ બધા લોક બાર કલાક સુધી ઝાડની શાખાઓને વળગી ગયા હતાં, અને પછી નીચે ઉતર્યા. એના ગામના બધા મકાનો નાશ પામ્યા હતા, અને પોતે તથા પોતાની પુત્રી સહીત એના કુટુંબના પાંચ જ માણસો છવતા રહ્યા.

બસોની પણ મુશ્કેલી હતી સરકારે જાપાનીઓના ભયના કારણે એક સિવાય બીજી બધી બસો બસેડી લીધી હતી માત્ર ટપાવની બસ બાકી રહી હતી, અને પરવાના વગર તેમાં કોઈ મુસાફરી કરી શકતું નહિ. બીનસરકારી માણસો માટે આવો પરવાનો મેળવવો

લગભગ અશક્ય હતો, પ્રાંતિક સરકાર યોગ્ય અને દેરોસીનું વહાણ મોકલી શકવાની ગોઠવણ કરી ચકી હતી, પરંતુ સમ દીવીઓનાં ઝોરીસરે રાહતગોટને એ વિસ્તારમાં લખણ કરવાની મનાઈ કરી હતી. ક્રાંતિવાદીઓ પોતાની બંડખોર અળવળો મોટે જ્યાંસુધી પચાતાપ કરે નહિ ત્યાંસુધી તેમને છુપે માથા માગના હતા. તેઓ સરકારી કે ખાનગી રાહત આપવા માગના નહોતા. પાછળથી જ્યારે રાહત આપવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એમણે ખાસ અમલદારોને એવી સૂચનાઓ આપી કે દિવસે રાહત આપવી અને રાતે દરોડો પાડવો.

આ એવી વિચિત્ર નીતિ હતી કે ગ્રેફીયસ ઝોરીસરે પોતે વાધો લેતાઓ, અને બેમાંથી એક કાચું કરવાનું જણાવ્યું. થી ત્રીપોડનાથ મામશે ખતાવવા નાણાપ્રધાન શ્રી શ્યામપ્રસાદ મુકરજી અને રચાનિક અવરોધ પાતાના પ્રધાન શ્રી સતોષકુમાર બસુને કેન્દ્રાર્થસહ આવ્યા, અને તેમના મારફતે વાઈસરોયને એ વિષે નિવેંદન મોકલ્યું એમના પ્રયાસો ફળદાયી નીવડ્યા. એમની ધરપકડ કમર્ષ, અને હસ્ત મેટર જે પ્રધાનો વિચાર થયા પછી એમને જેલમાં પૂર્ણ

અમેાગે જથ્થાસનના ગામડાની મુખ્યમત લીધી આ ગામડું કોન્સ્ટાબલો બે માર્શલ કરતાં પણ ઓછું દૂર છે. ગાદીની ૧૭૬ ની વર્ગીમાંથી ૮૨ માણસો જાતીના મોળાંથી, અને ૫૧ તે પછીના રોગચાળા અને કુલજથી મૃત્યુ પામ્યા. ૪૪ કુટુંબોમાંથી ૧૮ કુટુંબો સ્વક દર્ધ ગયાં અને વાવાઝોડામાં બધા મકાનોનો નાશ થવા પામ્યો. પ્રથમ ત્રીં છ બેટો હતી, પરંતુ સપ્તરે ૧૯૪૨ ની શરૂઆતમાં તે ખગેડી લીધી હતી એક માણસે પોતાની બેટ કુશદીને તે ખચાવી લીધી હતી, તોફાન વખતે એને તે બેટ મરડાને ફેંટાકે જાનો

ખચાવ્યા હતા. ક્રાન્ટાઈની પહેલી જ સફરમાં પોલીસે એ બોટ નોંધ અને તે જપ્ત કરી લીધી. પરિણામે વધુ જનો ખચાવી શકાય નહિ. ગામડું એક અડવાડીયા સુધી પાણીની હેઠળ રહ્યું હતું. પાણી મીઠાં-વાણું બની જવાથી ક્રાન્ટાઈથી બોટમાં પાણી લાવવામાં આવતું હતું. હજી પણ લોકોને પીવા માટેનું પાણી ક્રાન્ટાઈથી લાવવામાં આવે છે. સરકારે ત્યાં રૂ. ૬૦૦૦ ના ખર્ચે એક ટ્યુબવેલ નાખેલ છે. કેમકે ક્રાન્ટાઈડર જે લોખંડનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ગેલ્વેનાઇઝ્ડ કર્યા વગરનો હોવાથી, પાણી રતાશ પડતું અને પીવા લાયક હોતું નથી. લોકોએ પોતાની મુશીબતો વર્ણવી ત્યારે તેઓએ ખરેખર આંખમાં આંસુ સાર્યા હતા. ગામમાં મેસેરીયાનો છેલ્લા ૭ ગાસથી ઉપદ્રવ છે.

આતો અમે અંગત રીતે જોયું અને સાંભળ્યું. અમને કહેવામાં આવ્યું કે, વાયુશક્તીઓએ વટોળાંઓની આગાહી કરી હતી પરંતુ સત્તાવાળાઓએ તેની કશી નોંધ લીધી નહિ. વટોળાંઓની શરૂઆત ૧૬ મી ગોફ્ટોબરની વહેથી સવારે થઈ અને એ પછી થોડા કલાકોમાં મોણું આવ્યું. ૨૦૦ ચોરસ માઇલના ક્ષિત્રાસનો પટો દરિયાનો એક ભાગ બની ગયો. અને તેમાં સ્ત્રીઓ, પુરૂષો, બાળકો અને ઢોરો તારાજ થઈ ગયાં. આ તારાજને લગતાં ગ્રંથા સમાચારો લગભગ એ અડવાડીયા સુધી ગયો દેવાયા.

સખ ડીવીઝનમાંના ૮૨ સંઘોમાંથી ૬૭ સંઘો તરફથી મળેલા આંકડાઓ બતાવે છે કે આ ઇલાકામાં વાવાઝોડા અને દરિયાઈ તોફાનમાં ૬૯૪૭૧ ની વસ્તીમાંથી ૧૨૧૪૯ લોકો માર્યા ગયા હતા. મહાદેવોથી પાણી ખરાબ થઈ ગયેલું, અને કોલેરા, મેસેરીયા, વગેરે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો.

મે, જુન અને જુલાઈમાં મામલો ગંભીર બન્યો હતો, અને ગીંધરેહાલ સુખ્ય ગામડીયાઓ ક્રાન્ટાઈમાં આવ્યા. તેઓમાંના ધણા-

પર રસતા પર મરણ પામ્યા એમને કશો આશરો નહોતો. અને તેઓએ ખુસ્કી જમ્યા અને ઝોટલાઓ ઉપર રાત પસાર કરી હતી. તેઓ વરસાદના પાણીમાં ભીંજતા અને લુપ્પા કુતરા અને શીયાળીયા તેમને ટપતા ખાઈ જતા. દુકાળના કારણે અનેક લોકોએ પોતાની ધરવખરી નજીવી કીમતે વેચી નાખી.

કોન્ટાઇનો આ સંક્ષેપમાં અહેવાલ છે. ગાંધીજીનું જાહેર પ્રાર્થના સ્થળ સંખ્યાબંધ દટાવતી લારીવાળું હતું. એમના કક્ષાતા આત્માઓ અમને જણે કહી રહ્યા હતા કે, જ્યાંસુધી અમે હાથની સરકાર હેઠળ રહીશું, ત્યાંસુધી આપણા લોકોની હાથત કંઈ સુધરશે નહિ. રાહન-શાહત ટકી રહે તે માટે તેઓએ જુએ મરવું નોંધ્યો. આ મામલાનો અંત લાવવાનો એક જ માર્ગ એ હતો કે એમના હૃદયની સરકાર સ્થાપવી નોંધ્યો, આથી ગાંધીજી રોજ સ્વરાજની વાતો કરતાં, જેથી લોકો પોતે પોતાના રાજકર્તા બની શકે. ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્ય મારફત એમને ચિસ્ત પાળવાનું અને તાકાતવાન બનવાનું જણાવ્યું હતું.

બગાજમા અમે શું નોંધું અને શું સાંભળ્યું તેનું વર્ણન ચિત્રાગોંગ વિને થોડાક પછુ શબ્દો લખ્યા વગર પૂર્ણ થઈ શકે નહિ. નોંડે અમે એ મજાની મુલાકાત લઈ શકેલા નહિ, પરંતુ ત્યાંના એક મંડલે ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમને ૧૯૪૨ અને તે પછીના તોફાની સમયમાં શું શું વિલુનું તેની વીમતોથી આદિનવાર ક્યાં ચીત્રાગોંગ મુદ્દના વિસ્તારમાં આવેલું હોવાથી એ વિશેના કોઈપણ સમાચાર સમ્પત સેન્સરશીપ વગર બદરની કુનિયાને આપવાની છૂટ ન હતી.

બંગાળનો છેક પૂર્વ તરફનો વિસ્તાર અને બર્માની સરહદ વચ્ચે ચીતાગોંગ આવેલું છે. એની પૂર્વ અને દક્ષિણની બાજુએ ઉંચા પર્વતો આવેલા છે, જે તેને બર્માથી છૂટું પાડે છે.

એની પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફ દરિયો છે. એકઠી ઉત્તર તરફના જમીનમાર્ગ અને રેલ્વેથી હિંદના બાકીના ભાગ સાથે એ જોડાયેલું છે. એની ભૌગોલિક રચનાને કારણે એ બર્મા તથા હિંદ બન્નેની સરહદ સાથે જોડાયેલું છે. હાલમાં જ પૂરા થયેલા યુદ્ધને લીધે એણે અગત્યનું ધ્યાન આપત કરી લીધું છે. એ ટેકરીઓ અને જંગલોથી છવાયેલું હોવાથી ખેતી માટેની જમીન ચીતાગોંગની વસ્તીને ધાન્ય પૂરું પાડવા પૂરતી નથી. સામાન્ય સમયમાં એને મોટા ભાગે બર્માથી આયાત થતા ચોખા અને મિઠાઈ તથા યુક્ત પ્રાંતોમાંથી આવતી દાળ ઉપર મોટા ભાગે આધાર રાખવો પડતો હતો. સ્થાનિક જે કંઈ પાક ઉતરતો તેનો આધાર કુદરતના ફાંટા ઉપર રહેતો. કેમકે જલ્દીમાં કોઈ નહેર પદ્ધતિ નથી. આ દાગણે જમીન વગરના ખેડુતો અને મજૂરો મોટી મંખ્યામાં બર્મામાં પ્રવેશ્યા અને ત્યાં પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. બીજા વેપારીઓ અને સરકારી તોફારો વર્ષોના અમુક ભાગ બર્મામાં રહેતા અને અમુક ભાગ ચીતાગોંગમાં વસવાટ કરતા. ચીતાગોંગના લોકો આમ એક યા બીજી રીતે પોતાના જીવન નિર્વાહ માટે બર્મા સાથે જોડાયેલા હતા, અને તેને તેઓ પોતાનું બીજું ઘર માનતા.

૧૯૩૦ ની સરિનયબાંગની ચળવળ દરમિયાન ચીતાગોંગે હથી-યારોની પહેલી ધાડ અંગે પોતાના માટે સરકારમાં બહુ ખરાબ નામ પેદા કર્યું હતું એ સહેરને બંગાળની ક્રાંતિકારી ચળવળના તોફાની મથક તરીકે ગણવામાં આવ્યું. અનેક યુવાનોએ તેમાં પોતાના ગ્રાહ્ય બોયા અને કેટલાય કેદ થયા.

એ સમયથી પોનીસે દેશના બાકીના ભાગમાં સ્વીનપ્લાગની
ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે દમનના પગલા માટે ચીતાગોમને અંગ
પાડી દીધું.

હવે ૧૯૪૨ માં ચિતાગોમની પરિસ્થિતિવિષે — ૧૯૪૧ના
અતમા જાપાનીઓના ભોંનમાગથી રચુન સારી પેઠે ધવાયુ હતું
ચીતાગોમના જે લોકો થોડા સમય માટે કે હમેશા માટે બર્મા ગયેના
તેમને પર્વતો કે ધાડા જગવોમાથી ૮૪ બચાવના નાસતુ પડ્યું ત્યાં
મુસાફરી માટેના માર્ગજ નહતા તેથી હજારો લોકો બુખ અને
થાકથી મૃત્યુ પામ્યા થોડા સમય માટે તો આમરોટોનો રચુનથી
હિંદ સુધીના હજારો માણસોને પહોંચતા યૌ પગતુ જેવું તે બધ
મધુ કે કેન્દ્ર ચીતાગોમના નહિ પગતુ હિંદના તમામ ભાગના
લોકોનો પણ બર્માના જે પહાડી માર્ગોમાથી ચીતાગોમ તરફ ધોધ
વહેવા લાગ્યો પોતે ક્યા જમ કે, કે શુ કરે છે તેની તેમને કાંઈ
ખબર નહતી તેઓ તો એકબીજાની પાછળ એ અતવિનાની ફરી
હિંદ તરફ આવી નીકળ્યા

એક દહાડો તબગર હતા, તે ખબા ઉપર જર્ગ ચીલે ઉપાડતા,
ફાળી ગયેન પગે થાક અને માદગી સહન કરના એ માર્ગ વહેવા
લાગ્યા અને ફેલીક વખત તો આગળ વધવાને અશક્ત બની મગલુને
શરણુ થતા ત્યજ્યોશ માનનીઓ જેમ તેઓ ગતામાં પડતા હતા

અત્યાગ્રમુધી ચીતાગોમને ચોખા આપતુ અને તેના નોમને
કામધધો અને આશ્રય આપતુ બર્મા આમ અજુધાયુ કપાઈ ગયું
અને ચીતાગોમને તેની નાનીશી ઉપજ પગ આસરે આવેન નાખ્યો
માણસોને ખોરાક ગહેવાનું અને મમ આપવાનું આવી પડ્યું એ
પરિસ્થિતિ તત્તન વિપરીત બની ગઈ વળી ચીતાગોમ તો દરે લશ્કરી
ચાલું બની ગયું હતું હજારો મૈનિકોને ત્યા લાવી ગમનામાં આપ્યા
હતા નોમને પણ પોપવાનું હતું

નાસી આવેલ લોકો તો તેમની સાથે અનેક વાતો લાવતા હતા. જેમાં તેમને પહેલી વિપત્તિઓની, જોગ પડવાથી ઘરોનો નાશ થવાની અને માણસો મરી ગયાની, હુલ્લટની અને સ્ત્રીઓ પર બળાત્કારની, જીંદગી અને મીલકતનું રક્ષણ કરવા માટે અસમર્થ અને તૂટી ગયેલી સમાજ રચનાની, અજ્ઞેનોની આંધળી પીઠેફટની, તેમની ધીખતી-ધરાની નીતિને લીધે ખીજના ભોગે પોતાનું રક્ષણ કરવાની, અને તેમની કિંદીઓ પ્રત્યે કંઠાર, અને તદ્દન બેદરકારીની શિલ કંપાવનારી વાતોનો સમાવેશ થતો હતો.

તેમની આ વાતોએ અને તેમની નગરે જોયેલ હાલને ચીતા-જોગના લોકોમાં અરેરાટી ફેલાવી દીધી. એ લોકોને ધ્યું કે જનપાનીગો બર્મા કબ્જે કરીને તેમના પર છાપો લગાવ્યો હોય તો તેમની પણ શી ગિતિ થાત ?

આમ આવી રહ્યું હતું ત્યાં ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૨ માં સરકારે દેહલાક ગામડાઓ તાત્કાલિક ખાલી કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. ગામવાડીઓને ખીજે રહેવાની કાંઈ જોડવણી કરવામાં આવી ન હતી. તેમના જીવનનીર્વાહ માટે કાંઈ સગવડ કરવામાં આવી ન હતી, કે તેમને કાંઈ સમય આપવામાં આવ્યો ન હતો. તેઓ બહાર નીકળે તે પહેલાં તો સૈનિકો તેમના વરમા પેડા લોકો ગરીમ, અસાની અને જડજેવા હતા. પેદીઓથી એમણે ત્યાં જીવન વીનાવ્યું હતું. તેઓ રસ્તાપરના રખડતા ત્યજાયેલા બીખારી બની ચૂક્યા. તેમની ધગતી-પરથી તેમને ઉખેડી નાખવામાં આવ્યા હતા. અણસારા માત્રથી ધડીના છઠ્ઠાભાગમાં છોડીને નાસી જનારી સગર પાસેથી મદદની શુ આશા તેઓ ગએ ? સરકારી અમલદારોને નમાડી જના માટે એન્જનો તૈયાર ઉભા હતા અને કાઠપિણુ પણ નાસી છુટનાની ખાનગી સૂચના સરકારે નોકરોને અપાઈ ચૂકી હતી.

સમાચારોને દેખાવી દીધા હોવાથી અફવાઓ ઘવાનળની જેમ ફેલાતી હતી. કહેવાતું હતું કે થોડા દિવસોમાં જ ચીતાગોગપત્ર હુમનો થશે, અને મજા કરવામાં આવશે જુલ્યા મેજાન્ટ્રેને અફાટ સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી અને માનવામાં આવતું હતું કે ચીતાગોગ તો લશ્કરના હાથમાં સોપાશે, અને જરૂર પડ્યે ખુદના શહેર તરીકે પણ જાહેર થશે.

૧૮૪૦ ના માર્ચ અને એપ્રિલમાં મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોને ચીતાગોગથી ખમેડવમાં આવ્યા લોકોમાં ત્રાસ વર્તાઈ ગયો. તેમણે કહે તે શું જલુ ? સગમર પણ તેમને રખડાવી જતી હતી. તેઓ ધારે તોપણ તેઓ નાસી જઈ શકે એમ નહતું કેમકે સાઈમ્સ ગામ ઓ, મોટંગ વાગેઓ બસો, હોડીઓ, વગેરે બેઠવારના તમામ સાધનો, જપાનીઓ તેનો ઉપયોગ કરે એ બીકે સરકારે દૂર મોખ્ખાવી આપ્યા હતા.

અને તેમણે ચીતાગોગ તો ની નાળાવાળું સહેર હોવાથી, હોડીઓ લઈ લેવાથી ગામડાના લોકો તો પરેશાન થઈ ગયા. વળી જોગમને ન તે માછળા માટે હોડીઓની તો લોકોને ખાસ જરૂર હતી.

જપાનીઓનો બર માથે તોળાતો હોય દેશ લશ્કરી અને ખર્માંથી આવેના નિગમીનોથી ઉમંગઈ ઉઠ્યો હોય, ખાવાનું મેળવવાનું મુશ્કેલ બન્યું હોય એકપણની નોગિસથી ગામમાં ખાલી દગ્ગા પડતાં હોય સગમત નાસી જવાની અણી પર હોય અને બવદારના બધા સાધનો છીનવાઈ ગયા હોય ત્યારે લોકો અચાંત અને તે માટે તેમને દોષ કેમ દઈ શકાય ? તેમને મન તેમનું નસીય સીવાઈ ગયું હતું અને તેમાંથી હુલ્લાનો બીજો કોઈ માર્ગ નહતો.

૧૮૪૨ ની મધ્યમાં દુખમળના સન્નેઓ દેખાવા લાગ્યા. અમોએ દેખાડ્યું છે કે ખર્માંના પનન માથે ચીતાગોગમાં એક લાખની વધુ

વસ્તીને ખોરાક પૂરો પાડવાનો સવાલ ઉભો થયો હતો. અર્માંથી ચોખ્ખાની આપાત બધે થતાં એની ખોરાકની પગિચિયતિ કદંગી બની. જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટના દુકમ અનુસાર ચોખ્ખા, ઘણ, ખાંડ, તેલ અને જીવનની જરૂરીયાતની બીજી ચીજો ચીતાગોંગની બહાર ખમેડવામાં આવતાં, મામડો ખૂબ જ ખરાબ બન્યો હતો. જુલ્લા મેજસ્ટ્રેટ તા. ૧૦મી એપ્રિલ ૧૯૪૨ ના દિને બધે બાગણે વેપારીઓની સહા બરી તેમને જણાવ્યું કે 'દુશ્મન આગળ વધી રહ્યો છે. આક્રમણ તેમના હાથમાં જઈ પડ્યું છે. ચીતાગોંગ ઉપર કાઈપિશુપને દુમતો થવા પામે. કાંઈ સુધી ગઈ જોતા નહિ. કાલ કદાચ નહિ આવે. તમે અનાજનો જથ્થો નહિ ખસેડો તો હું તેનો નાશ કરીશ. હું દુશ્મનોના હાથમાં ખોરાક નહિ જવા દઉં.' આ ઉપરાંત લશ્કર ખાતાએ જે કાંઈ ખોરાક ઉપલબ્ધ હતો તેની તેણે ઉચ્ચા ભાવે ખરીદી કરી લીધી. લશ્કરી કોન્ડ્રાક્ટરોએ લશ્કરી વાહનોના ખચ્ચરોને ખવડાવવા કાંગરનો પુષ્કળ જથ્થો ખરીદી લીધો.

લોકો જૂએમરતા હોવાથી એક હિંદી અમલદારે આની સામે વિરોધ કર્યો, ત્યારે એક બ્રિટિશ અધિકારી એવી ટીકા કર્યાનું કહેવાય છે કે, 'ખચ્ચરોના જાન વધારે દી ના છે. સરકારની તમામ કાળજી ચુકવે પહોંચી વળવાની છે. આવા વખતે શહેરી વસ્તીની જરૂરિયાત ઉપર લક્ષ આપવાની કે તેમના માટે ખોરાક અને બીજું લાવવાની ગોઠવણ કરવાની સરકારને પડી નથી.'

રેલ્વેઓ, નહેરા અને રસ્તાઓ પડીખાગેલા હોવાથી લોકોને જેમને તેમ ચલાવી લેવાની ફરજ પડેલી. જેતીને લગતો ધણોખરો ભાગ લશ્કરે લઈ લીધેલો હોવાથી લોકોને સારી જેવી ખોટ સહન કરવી પડી. એના ઉપર માર્કેટો સુધીના ગામોમાં બાધવામાં આવ્યા હતા, એાજમાં એાજી ૧૦૦૦૦ એકર કાંગરની જમીન ફરી એડી શકાય એવી રહેવા દીધી નહોતી. એ વખતે ચીતાગોંગની ઝમરની જમીનનો

આદેશો લામ ખેતી માટે નકામો બનાવી દેવાયેલો. કોટાકીને વધારવા જમીની ચાલુ નીતિ હસ્તીમાં આવી. જે અનુસાર હાંમતના મોજુદ જમ્યામાંથી ૨/૫ ભાગ કમ્પો કરાયો હતો અને લોકો ભૂખે મરતાં હતા. ત્યારે લશ્કરને પેટભરીને ખવડાવવામાં આવતું હતું, અને દુકાનના ખર્ચમાં હોમાયેલા લોકો એકવાક માટે સૈનિકાની ડાવણીની આસપાસ જમા થતા હતા. આ એકવાક એટલો થતો જેમાં પાંચ લાખ માણસોને જમાડી શકાય. હિંદી સૈનિકા બચેલો ખોગદ નીગાધારોમાં વહેંચતા પરંતુ તેમના ગૌરા અમલદારોએ એવો હુકમ આપેલો કે આવી બચત તેઓએ દાદી દેવી અને લોકોને આપવી નહિ. શહેરીપ્રજા સાથે બીગદરી રાખવાની તેઓ મના કરતા. એ ગોગઓને એવો ભય લાગ્યો હતો કે લોકો સાથેના સંપર્કથી અમતોપ ફેલાશે અને તેમની ડાવણીમાં બેદીલી પેદા થશે.

આવા સંજોગોમાં ભૂખમરના નિબુટ પાંતે ફેલાયો. ચોખાના ભાવો એપ્રિલ અને ઓગસ્ટ '૪૨માં ત્રણરૂપિયે મળ્યું થવા પામ્યા, અને ૧૯૪૩માં મળુનો ભાવ ૪૦ રૂપિયા સુધી પહોંચ્યો. ડેટબાક સ્થળોએ લોકો ઝાડના પાન ખાતા હતા. તેઓએ ખોરાક માટે પોતાની બધી ધરવખરી વેચી નાખી હતી. જેમને પોતાના માત્ર ધરોભાવી હાંકી મહવામાં આવેલા, તેઓ આશરો શોધતા ચીનાગોંગ આવ્યા તેઓ ચાક, ભુખમરો અને ચેપી રોગથી મૃત્યુ પામ્યા. બંગાળના બાકીના ભાગમાં ભુખમરો આવ્યો એની પહેલા ચીતાગોંગમાં દુકાળ પડી ચૂક્યો હતો, સગમરી અહેવાલ અનુસાર ૧૯૪૩માં ચીનાગોંગમાં ૧૦૪૨૨૬ કુળનાં વધુ માણસો મૃત્યુ પામ્યા હતાં પ્રવર્તક સધે રાહત કાર્પ હિપાડ્યું હતું, પરંતુ આની વીકટ પરિસ્થિતિમાં એક આવી ખાનગી સરથા શુ કરી શકે ?

ચીતાગોંગમાં હવે પુનર્વસાહતના ડેટબાક સવાલો ઉભા થયા છે. દારોની વહેંચણી, ઓખરો, બીયાં, છત્તનીવાંહના સાધનો, તળીમી

શહત, કળવણી અને નીરાધારની ખરડાસ વગેરે ચુંબુ લેખ્યો. ગાંધી-જીની એ અંગે સલાહ માગવામાં આવી. એમણે જવાબ આપ્યો કે સરકારની પહેલ માટે નેતાઓએ શહ જોવી લેખ્યો નહિ. પરંતુ તેમની પાસે જોટલાં સાધન મોબુદ દોષ તેથી જની શક્ય કાર્ય કરવું લેખ્યો. એમ કરવાથી તેઓ માત્ર લોકોની હાલત સુધારી શકશે એટલું જ નહિ, પણ પોતાની તાકાત વધારશે, વ્યવસ્થા કરવાનું શીખશે, અને સાચા સ્વરાજ્ય માટેની જૂમિદા તૈયાર કરી શકશે.

ગોહતીથી ૬ માઈલ દૂર આસામના ગોક રાધાપુર નામના ગામની મુલાકાત પણ મેં લીધેલી. મારી સાથે એક વકીલ હતા. તેઓ આ જગ્યાએ કોઈ દિવસ આવ્યા નહોતા. અને અહીંના લોકોને જરાયે પરિચય નહોતો. અમને એ લેખને આશ્રય ચુંબુ કે લોકોની પાસે તેમની સધળી જરૂરિયાતો, અને ખાસ કરીને ખાધાપોરાકી તેમની પાસેજ હતી. દરેક ઘરને તેની આસપાસ જમીન હતી. તેમાં તેઓ વાંસ, કેળ, નાળિયેર, નાગરવેલ, સોપારી, ફાળી, કુલાવર, મરચાં વગેરે વાપતા. દરેક કુટુંબ પામે ગાય, બકરી વગેરે જનનવર હતાં. બાળુમાંથી વહેતી ધણપુત્રામાંથી માછલાં મળતાં મેં જે ગામડીયા જોયા તેમની સાથે વાતો કરતાં જણાયું કે તેમને કોઈ દિવસ ખોરાકની તંગી અનુભવની પડી નથી કારણકે તેઓ વધારાની ચીજો બહાર મોકલતાં નથી. કકત જે ચીજો પર તેમને બહારનો આધાર રાખવો પડતો, અને જેને માટે સહન કરવું પડતું, તે ખાંડ, સીંગતેલ કેરોસીન, અને મીઠું હતાં. ખાંડ અને સીંગતેલ તેઓ ઉત્પન્ન કરી શકે એમ હતાં. કાગળ કે તેઓ રોડી અને સીંગતુ વાપેતર કરતા. પણ કેટલાક છેલ્લા વર્ષોથી તેઓએ તે બધું છુટું દરેક ઘરમાં સુતર અને રેશમ વણવા માટે શળ હતી. રેશમ તો આસામમાં

સામાન્ય હવું ગરીબ માણસો પણ તે પહેરતા કારણ કે તેઓ પોતેજ તે ઉત્પન્ન કરતા તેમતે કપડાં સળધી મુશ્કેલી હતી કારણ કે તેમને મીઠાના સુતરની જરૂર પડતી, અને તે તેમને મર્યાદીત જથ્થામાં મળતું જો તેમણે સુતર કાતવાની તેમની જુની ટેવને ટકાવી રાખી હોત તો આ મુશ્કેલી પણ ગંદેત નહિ એ ગમડામાં ફાઈ બહુ પૈસાદાર કે ફાઈ બહુ ગરીબ ન હવું અને કોઈને આર્થિક અસનામતી કે બેકારીનો ભય ન હતો. રાધાપુરમાંથી એકે માણસ લસકગમાં જોડાયો ન હતો. એમાંથી ફાઈ પણ ગોહત્તીમાં મજૂર કે નોકર તરીકે કામ કરતો ન હતો જો તમારી પોતાની જમીનમાંથી તમારી જરૂરિયાત તમારી મહેનતથી ઉત્પન્ન કરી શકતા હો તો ખીજની નોકરી કરવાની જરૂર શી? ગામડાઓને સ્વાવનબી બનવા, અને લોકોને ચૂસણ અને બૂખમગમાંથી મુક્ત કરવા, અને તેમના પોતાનાજ સર્વસ્વ બનવાના ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને મે અહીં જુદા જુદા સ્વરૂપે જોયા. મને કહેવામાં આવ્યું કે સમગ્ર પ્રાંતમાં પણ આમજ આવે છે

એ ગામમાં આશરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ કુટુંબો રહેતા હતા આમાંના ૫૦ કુટુંબો મુસ્લીમ હતા પરંતુ ફાઈ પણ વખતે તેઓ અને બાકીના કુટુંબો જોડા હિંદુઓ હતા, તેઓ વચ્ચે કંઈ અંધોડો થતો ન હતો જ્યારે મે તેમને આ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે એક મુસ્લીમે જવાબ વાળ્યો કે, 'અમે શા માટે અંધોડો કરીએ? અમે આખરે સધળા લોકોએ છીએ અને એકજ ગામમાં એકા મળીને કામ કરીએ છીએ, અને એકત્રીત રહીએ છીએ દેખીની ગીતે આ જગ્યા હિંદુ મુસ્લીમ અંધાના ઝેરની અસરથી મૂકન હતી કે જો અંધોડો ગોહત્તી અને થીલોગજેવા ચહેરામાં હતો

તે વખત ચૂટગીનો હતો અને મહેાસ્તાઓ તથા જાહેર જગ્યાઓ કામેસ અને મુસ્લીમલીગના પોન્દરેથી ભરેલી હતી એમ જણાવું હવું કે આ અંધાનું મુળ અવસ્થ રીતે ગંજીય હવું અને તે શહેરના પ્રાથમિક ગીતે જોડા સરકારી નાખરીઓ અને ઝોદાઓ શોધતા

હતા તે માણસો દ્વારા ઉઘાડવા હતા. પરંતુ તેમાં આમગ્રણ બહુ ઓછી રસ લેતી હતી. આસામની ઈશ્વરે જીવતા સીતહટમાં મૈમનસીંગ ગામના મુસ્લીમોને વસાવવાની સરકારની નીતિને લીધે મામલો ફેટલાક વખતથી જગડતો જતો હતો. આ નીતિ આસરે ૧૯૨૫ થી ૨૩ દરવામાં આવી હતી.

સને ૧૯૩૫ થી મુસ્લીમ લીગ પ્રધાનમંડળ તરફથી તેને પાકીસ્તાનમાં સમાવેશ કરવા માટે જોશબેર પ્રગતિ અમલમાં મુકવામાં આવી હતી. છેલ્લા આર કે પાંચ વરસની અંદર હમરો મુસ્લીમોને સરકારી મદદ સાથે તે વિસ્તારમાં લાવવામાં આવ્યા હતાં. ત્યારે બ્રિટિશ એક બાજુએ આપણને એકત્ર થવાનું કહે છે, ત્યારે બીજી તરફ ગણી જોઈને એ સાધતો અને કોમી મતદાર સઘો દ્વારા કુસુપ પેદા કરવાના પગલાં લે છે. તે જોતાં જો કોઈ આમાં દંભ હોવાનો અને આપણામાં ભાગલા પાડવાનો તેઓ સામે આક્ષેપ કરે અને તેજ સાથે બહારની દુનિયાને એમ બતાવે કે આપણે એકત્ર થઈએ કે તરતજ બ્રિટન હિંદ છોડી જવા તૈયાર છે ત્યારે તે માટે તેને કંપકો આપી શકાય નહિ ?

કુદરતની મહેર હોવાથી માણસો સહેલાણીઓ બન્યા હતાં. તેમણે સરકારી હમનને લીધે ધણું સહન કર્યું હતું.

એથી જ્યારે એમણે ગાંધીજીનું સ્વાગત કર્યું, ત્યારે ગાંધીજીના હૃદય ઉંડાણમાંથી આવતા શબ્દોથી તેમના દુઃખી આત્માને આશ્વાસન મળ્યું અને તેમની હતાશા દૂર થઈ સુખશાંતિ મળ્યાં એટલુંજ બસ, હતું. ગાંધીજીએ તેમને કાર્યશીલ બનવા કહ્યું, અને તેમના પડોશમાં સઘનું બંધાયેલ કરવા, ખાન એકત્રીત કરવા આદેશ આપ્યો. તેમણે આ લેઠોને બતાવ્યું કે સત્ય અને અહિંસાનું પાલન કરવાથી કેવળ સ્વરાજ જ નહિ પરંતુ રામરાજ પણ મળશે. પણ તેમણે કાર્ય કરવું પડશે. ભયરહિત અને એક બનીને હમણાં અને અહીંજ કાર્ય કરવું પડશે. એજ એમનો સંદેશ હતો, પુગલન છતાં નીત્ય નવીન.

શુભવાસના પરિભ્રમણો.

ઓગસ્ટની લોકક્ષતિમા જે મનાવેા બન્યે જતા હતા તેનું શ્રીમતી અરુણા અને તેમના સહકાર્યકરેને જ્ઞાન હતું પ્રાતેપ્રાતની મરુ ક્યાઓએ તેમના દેવા વીધી નાખ્યા હતા લોકો દુકાળમાં મરી ગયા હતા, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચારો યુજરતા હતા મરીખી બૂખમરે, રામચાળો નાસ વગેરેથી ઓગસ્ટની લોકક્ષતિ સર્ગમ્મ હતી. શ્રીમતી અરુણાએ જે દરમ્યાન અજાતતાસમા ગઈને બિટિશ સરકાર સામે આઝાદીના મોગ્યા માડ્યા હતા

લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ સુધી જુગર્મમા રહીને એમણે કરેલી પ્રવૃત્તિઓમા શ્રવનના અનુભવો અને રોમાચોની પગપરાઓ પડો છે. તેમની ધરપકડના વોર ટો નીકળ્યા ચૂક્યા હતા. માયન અને વ્યવસ્થાની ભગવત્શ્રી કરતા સગમના છુપી પોલીસના માથુસે તેમની પાછળ પડ્યા હતા દેશના એક ઝેડાથી બીજા ઝેડા સુધી અરુણાબેનનો

પડઝાયો સત્તાવાળાઓને ભડકાની ગ્જો હતો તેમનો પડઝાયો જલ્લે
 બધે સ્થળે ભમતો હતો છતાં ટાઈપલુ ટેકલેથી એ ઝડપાઈ શકતો
 નહતો તેઓ અહીંથી તહીં ઘૂમતા હતા તેમની આખોખા ટાઈ
 અજ્ઞ પ્રકાશ ચમકતો હતો પોતે સાથે એમનો સપર્ક નીત્યનો
 હતો તેઓ સર્વ ઠેમણે નીગત તેમને મળી શકતા હતા દિલના
 લાખખો નગનારીઓના હૃદયમાં એમનું ધ્યાન નક્કી થયું હતું છતાં
 નોકશાહી તેમને રોધવા આકાશ પાનાળ એક દરી ગ્રી હતી.
 હજારો ધરોના બાગ્ચાઓ હમેશા તેમને આરમગના ખુલ્લા ગહેના
 હતા બ્રિટિશ સરકારની પોલીસ અને કાયદાની પંડમાથી છટકીને
 ભાગતી ફરતી આ મહિનાતે આગ્રપ આપનામાં આવા ધરો એક
 પ્રકાશનો ગર્વ અને આનંદ લેતા હતા તેઓ ધણા માણુઓને એક
 સ્વરૂપ હોવા છતાં વિરિધરૂપે દેખાતા હતા. આ બહુરૂપી મહિના શ્રીમતી
 અરૂણા જ છે એવી જગારે તેઓને ખમર પડતી ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યમાં
 ગરકાવ થઈ જતા આ નાગીત્તને આપણા અભિનંદનો છે ગુપ્ત-
 વાસમાંથી, બધેનોની દુનિયામાંથી, તેઓ ફગવા મૂકિતની અને
 પ્રકાશની દુનિયામાં આવ્યા છે, ન્યા તેમનું જીવન વીલુ છે, અને
 ન્યા એમણે આગ્રહીના સ્વપ્નો સેવ્યા છે અને એ રીતે અમે પણ
 એમને આવકારીએ છીએ તેમની માટે નૂતન જીવન અને નવીન
 માર્ગો મહ બોધ ગલા છે

દિલ્હી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાદનો અમેદ દુર્ગ છે શ્રીમતી અરૂણા
 અસફઅલીનું મુખ્ય મથક અને ગહેકાલુ પણ દિલ્હી જ છે 'દિલ્હી
 છોડો'નો ફગવ મુમુષ્ઠની એ આઈ મી સી મા પસાર થયા પછી
 તેમની ધરપકડનું વોરટ પણ અહીંથી જ બહાર પડેલુ અરૂણામેન
 એ આઈ સી સી ની આ યાગગ મે'કમાં હાજરી આપવા આવેલા.

મઘીજ સાથે શ્રી અસફઅલીને પણ ૬ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ની
 વહેલી સવારે કારાવાસમાં ઉપાડી જવામાં આવ્યા અયાનક પાસે

ફેઠવામાં આવ્યો હતો, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાદે દેશમાં ઉભી થયેલી નવીન પરિસ્થિતિનો મુકામલો કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો હતો. બહુ લાંબા સમય પહેલાં સર સેમ્યુઅલ હોરે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ સમક્ષ ન્યારે આવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી થયેલી ત્યારે કહેલું કે 'કુતરૂં બસુ નથી'.

કદાચ ચર્ચીલ, એમરી, નિન્લીયગો અને તેમના સાથીદારોએ વિચાર્યું હશે કે ઇતિહાસ તેનું પુનઃગવર્તન કરે છે પણ હકીકતમાં હિંદની જનતા એક નવીન તવાગીખ સર્જી રહી હતી.

નેતાઓને પચ્છી લેવામાં આવ્યા હતા અને તેમને દૂરદૂરનાં અભેદ જૂના જિલ્લામાં પૂરવામાં આવ્યા હતા હિંદની મહાન સંસ્થા કોંગ્રેસ સામે પ્રતિપક્ષ મુકવામાં આવ્યો હતો અને તેને ગેરકાયદે ભહેર કરવામાં આવી હતી નેતાઓની દોસ્તદુષ્ટી વગરની જનતા સ્વયંશ્રી પ્રેરણાથી અને સ્વનિર્ણિત કાર્યક્રમ ઉપાડી લેવા પ્રેરાઈ જનતાએ મુક્તિ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સામ્રાજ્યવાદની વલ્લુખારને વગર સામને આગળ વધવા ન દેવી.

આવી અણીની ધડીએ અરૂણા અને તેમના બીજા સાથીદારોએ હિંદી નેતાગીરીના પક્ષ પર દેખાવ દીધો. આધીજીએ હિંદ છોડો'નું પ્રેરક સૂત્ર જનતાને આપ્યું હતું. આ સૂત્રને જીવંત સ્વરૂપ આપવા તેમણે લોકોને કહ્યું કે દરેક માણસ સ્વતંત્ર છે સ્વતંત્ર તરીકે વર્તે, અને સ્વતંત્ર નેતે મર્થ કરે. અરૂણાએ મહાત્માજીના આ સંદેશને જીવનમાં ઉતાર્યો. ૮ મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૨ ના ત્રણ દિવસ અગાઉ અરૂણાએ કહ્યું હતું 'હવે જીવન અથવા મૃત્યુનો પ્રશ્ન છે આપણે આ રીતે લાંબા સમય સુધી ટળવળાશું નહિ. તેમણે આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી લીધો હતો તેમનો માર્ગ સ્પષ્ટ બન્યો હતો તેમણે મૃત્યુ, 'લોકો સમક્ષ જીવનની એક મહાન તક આવી છે આવી તક ફરી

ફરીવાર આવતી નથી. તેનો સદ્વિપયોગ ફરી લેજો. જળવામાં દોરવણીની જરૂર નથી. આપણે જો એ જળવાને સાચે માર્ગે નહિ વાળીએ તો તે નિષ્ફળ નીવડવાનો. જોકે એ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે માટેનો રસ્તો સીધો અને સરળ બનાવી શકાય છે. કારણ કે હવે અંદરના નાના નાના વર્તુલો અને જૂના કચ્છાઓની જગ્યાએ એક સંયુક્ત મોરચો રચાશે જે જળવાને સુંદર વિજય અપાવશે.”

તેઓ વીર્ગંગના બન્યા હતા. તેમની આંખોમાં એક અપૂર્વ જ્યોત ચમકી હકી હતી. જેમાંથી સામ્રાજ્યવાદને સળગાવી નાખવાના તણખા ઝરતા હતા, તેઓ કાર્ય કરવામાં માનના હતા. તેમના કાર્યમાં ક્યાંય નિર્જનતા નહોતી. તેમની નેમ કાર્ય પૂરૂ કરવાની જ હતી. એથી એમણે સમાજને ઠેરલા સજ્જામ ક્યો, જે સમાજપર એમને અગ્રાધ પ્રેમ હતો અને જેને રચાપવા માટે તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા, તેને તિલાંજલિ આપના એમના અંતરમાં જરાય થડકો થયો નહિ. જે દિલ્હીના સમાજના એક ચમકતા સીતારાસપે એકવાર હતા એ રૂપે, એ ધ્યાને હવે હશે નહિ જે આધુનિક કેશનથી રંગાયેલા વર્તુલોમાં, અને ભરચક હોટલોમાં એકલેગા ધૂમતા હતા, અને જેમની હંફભરી અને માનનીય હાજરી થકી એ ધ્યાનો શોભતા હતા, એ રચાનો હવે તેમની હાજરી વગર ધન્ય જેવા લાગતા હતાં.

અરુણાએને પોતાના કાર્યક્ષેત્રની પસંદગી ફરી લીધી હતી તેમણે આઝાદ થવાનું નક્કી કર્યું હતું. અને એ માટે તેમણે પાતનાઓથી ભરેલી, અને આપમેળે બહારી લીધેલા દુઃખોવાળા, ત્યાગની ભાવનાથી ભરેલી છાંદગી સરમીત સ્વીકારી લીધી હતી જીવનને તાદબ્ય અરૂપમાં જોવું એજ તેમનું ખરૂં સુખ બન્યું હતું. આ એક નવું પરિવર્તન હતું. સત્યમાંથી અસત્યમાં જવાનું, સરકારમાંથી જડ અસરકારમાં જવાનું, પ્રકાશમાંથી અધિકારમાં જવાનું, તેમનું આ પરિવર્તન

અલ્પધાયુ' હતું. હજુ તેમને જનતા બરાબર ઓળખતી નહોતી. એ ખરું હતું કે લાંબાસમયથી તેઓ જાહેર જીવનમાં રસ લેતા હતા, છતાં એ જીવન માત્ર સામાજિક કાર્ય પૂરતુંજ હતું.

તેને અસહકારની ચળવળ દરમ્યાન તેઓએ જેવજીવન સ્વીકાર્યું હતું. એ જીવન એક પવિત્ર અને ધાર્મિક ફરજ માનીને એમણે પસંદ કર્યું હતું, છતાં એ પ્રકારના જીવનમાં તેઓ ચોતપ્રોત બન્યા નહોતા. હજુ એમને ફેસનનો મોહ હતો. દિલ્હીના તેઓ પ્રતિકરૂપ હતા.

એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રથમ અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદમાં જાકી ઉઠ્યું. જો કે એ પરિષદ દરમ્યાન જે કાર્ય મુશ્કેલીમયું હતું એતો એમણે સત્યવતીદેવી પર ઊડી દીધું હતું. આ મહિલાએ તેની આખી જીવન લોકસેવા અને દેશસેવામાં વીતાવી હતી. આ બન્ને મહિલાઓ વચ્ચે સુદર સુમેળ હતો. હમણાં કરાવાસમાંથી છૂટવા પછી ત્યારે તેઓ ફિદ્હી ગયા ત્યારે એમના મૃત્યુના સમાચારથી અરજાદેવીને આઘાત લાગ્યો. એમનુસ્થાન મૃનું પડ્યું હતું. સત્યવતીના મૃત્યુ પછી જે અધિકાર જવાયો છે તેમાં અરજા ફરીવાર પ્રકાશ લઈ આવશે. જે સિદ્ધિઓ સત્યવતીને વહેલી સાંપડેલી એ સિદ્ધિઓ શ્રીમતી અરજા પોતાના જીવન દરમ્યાન મેળવશે.

અરજાના ગુપ્તવાસથી દિલ્હીની સોસાયટીને જે ગેરલાભ ધરેલો અને ખોટ જણાયેલી તેટલો જ લોક જાહેર જનતાને થયો. પંદર વર્ષ પહેલાં કરાંચીમાં લારાયેલી કેમિસની એક વખતે આ અરજા બહુ આનંદી અને આત્મસંતોષી પંખીણી જેવી લાગતી હતી. જો કે ત્યારે પણ એની શુદ્ધિપ્રતિભા ચમકારા માગતી હતી. એ દિવસની અરજા 'હિંદ ઊડો'ના દરાવ વખતની અરજા સાથે સરખાવી ચમચ નહિ. એ વખતે તે શ્રીયુત અસહ્યથી સાથે લખામયોથી જોડાઈ પણ નહોતી. તેમના લગ્ને એક જીવરસ્ત ખગમળાદ મચાગો હતો. કારણ

કે બન્ને એક સરખા દેશને માન હતા. અને બીજાં નવદંપતીઓની જેમ આનંદ માણતા હતા. શ્રીમતી અરૂણા સર્વ રીતે અગ્રેજ સંસ્કારોથી ઘેરાયેલા હતા અને ઝોકસડ્ડમાંથી તાગમ પાછા ફરેલા બેરીસ્ટર અસફઅલીની પ્રતિજ્ઞા પણ ખૂબ જ આકર્ષણ ઉભું કરતી હતી. આ બન્ને પ્રતિજ્ઞાઓ મસુરીખાતે અચાનક અન્યોન્યના સમાગમમાં આવી. બન્નેમાં પ્રેમના અકુરો કુટ્યા. સદ્યાર વધ્યો, તેમની વચ્ચે વધતી અસમાનતા હતી, છતાં એ પ્રેમની આડે આવી શકી નહિ. લગ્નમંથ્રીથી જોડાવાનો આ જોડાએ નિર્ણય કર્યો. જો કે ધર્મ, રીતરીવાજો, વગેરે તેમની આડે ઉભા હતા. જો કે સીવીલ મેરેજ માટે અરૂણા પુખ્તવયની ગણાતી નહોતી, અને માતાપિતાની સંમતિની પણ જરૂર હતી. માર્ગ માત્ર એક જ હતો કે ધાર્મિક રીતીએ લગ્ન કરવા. શ્રીપુત્ર અસફઅલીને આ નવયુવતીમાં જીવનની સહચરીનું દર્શન થયું હતું અને અરૂણાને પણ નવવ્રસંસારનું સ્વપ્ન મળ્યું હતું. તેણે આખરી નિર્ણય કરી લીધો અને ઈસ્લામધર્મ અંગીકાર કર્યો. પ્રખ્યાત મુસ્લીમ મોલવી મૌલાના અહમદ સૈયદે એમના જીવનને એક તાંતણે લગ્નમંથ્રીથી બાંધી દીધાં.

જે સમાજને મન અરૂણા મુદર, કમનીય, જીવિપ્રવાન, નાણુક, પુષ્પજેવી લાગતી હતી એ શ્રી અસફઅલીને મન એક આદર્શ ધર્મ-પત્નિ અને જીવનની સહચરી હતી. તેમના જીવનનું મિલન કાષ્ઠ અપૂર્વ પંજાએ થયું હતું. એ સુતાલમાં વાગી ઉડતા હેવાઓનું મિલન પતિ અને પતિના રૂપમાં થયું હતું.

તેમનું જોડું એક આદર્શ જોડું હતું કાગવાસ બોગરીને ત્યારે નાદુરસ્ત તમીયતે શ્રી આસફઅલી ગૃહપ્રતિ પાછા વળ્યા ત્યારે અરૂણા વિનાનું ઘર એમને ચત્ય વેરાન જેવું લાગ્યું હતું ચંદ્રોમાં વર્ણવી ન શકાય એવું દુઃખ ત્યારે એમને થયેલું.

શ્રી આસક્રમણી તો મૂકત જન્યા હત. પણ શ્રીમતી અરુણા કાયદાની પકડમાંથી દૂર દૂર લાગતા હતા તેમણે જીર્ણવાસ સ્વીકાર્યો હતો. એ સમય આત્મમથનનો હતો તેઓ પોતાના અતરમા પોતાને હુદી રહ્યા હતા. જીવનમાં શ્રદ્ધાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. અને સાથે સાથે અનુભવોની પગથોડીએ એમને દૃઢ કર્યા હતા. જ્યારે તેઓ પ્રજાપદમાં પડ્યા હતા ત્યારે એમનું હૃદય થોડાક માણસોના સઘમાં કેન્દ્રિત થઈને પડ્યું હતું પણ 'હિંદ ઊંડો' જગતની લગનીએ એમને સમસ્ત માનવસંધના કરી દીધા.

દિલ્હીના સત્તાશાળાઓ તરફથી એમની ધમ્પકડનું વોરંટ નીકળી ચૂંચ્યું હતું છતાં તેઓ જાણતા હતા કે તેમનું કેટલુંક અગત્યનું કાર્ય દિલ્હીના ક્ષેત્રમાં જ પડ્યું હતું ચારેકોર પોલીસ એમને પકડવા બારીક દેખરેખ ગાળી ગઈ હતી છતાં એ શહેરમાં તેઓ કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા એ એક અણઉકેલ્યું ગહસ્ય રહ્યું છે તેમણે મુનઠ ઝાંઝુ પણ નિર્ણિત સમયે દિલ્હી પહોંચી શક્યા નહિ માર્ગમાં તેઓ એકાએક ગૂમ થઈ ગયા તેઓ ગાલીચગાળા કર્યા પણ વધુ વખત એ ધ્યાને રાકાઈ શક્યા નહિ બૂલબૂલામણીની યાપ આપતા તેઓ બ્રિટિશ સત્તાનતની એ પાતળામાં ધુસી ગયા, જ્યાં તેઓ હજારો માણસોના સમાગમમાં આવી શક્યા પણ, જ્યાં તેમને પકડી લેવા માગતા હતા, એમની દૃષ્ટિ મર્યાદાથી તો દૂર જ રહ્યા હતા.

દિલ્હીમાંના એ અડવડીયાઓ દરમ્યાનની એમની ગુમવાસની
 ફેટલીક વાતો બહાર આવવા પામી છે. ફેટલાક કહેના કે તેઓ ભુગ્ગો
 પહેરીને ગિરદીના રાજમાર્ગો પર ધુમતા ભેવામાં આવ્યા હતા. પણ
 એ વાતમાં વધુ વલુદ લાગતું નથી. એમણે સર્જવેલું વાતાવરણ જ્યારે
 ઉચ્ચ રોએ પહોંચ્યું ત્યારે એમની મોઢખોળ પણ એટલા જ વેગપૂર્વક
 હાથ ધરવામાં આવી હતી. ફેટલાક ઉચ્ચ સરકારી અધિકારીઓ એમને
 પકડવા આકારાપાતાળ એક કરી રતા હતા. પણ દાઈપણ એમનો
 પત્તો મેળવી શક્યું નહિ. અંતે એક અધિકારીએ એના ઉપરીને કહ્યું:
 ‘દિવસો થઈ અમે નવજણાં એને મોઢી રતા હોએ પણ ક્યાંયથી
 એમની હુત્તીની નીચાની પામી શક્યા નથી. અમે જાણીએ છીએ કે
 તે અહીંયા જ છે છતાં એમની બાળ મગલી મુશ્કેલ છે. પણ અમે
 શું કરીએ જ્યાં દિલ્હીના લાખજો માણસોનો મોગરો મંડાણો હોય,
 તેઓ એને આશ્રય આપી રહ્યા હોય, ત્યાં અમારે શું ગળું? આ
 તો કંટાળાભરેલું કાર્ય છે.”

એક બીજી વેળાએ આટી ચીમૂના બનાવેા અગે દેસમાધી ચારે-
 દાર જ્યારે શ્રી. આર. એસ. અણે ઉપર એ બનાવોની તપાસ કરી
 એની સત્ય દલીલો બહાર પાડવાનું દબાણ કરવામાં આવ્યું, અંતે
 ત્રણેક મહિનાઓએ પ્રતિનિધિત્વના રૂપમાં એમની એ માટે મુશ્કાકાત
 પણ લીધી, ત્યારે તેઓ અજાણને જોડી ઉઠ્યા : “મને શ્રીમતી
 અણ્ણા પામે કાઈ જાણો. હું એમને બધું સમજાવી શકીશ.”

પણ ભુમર્જવાસનું જીવન એ નિગત જાયથી ઘેરાયેલું જીવન
 હતું. આવતીકાલે ક્યા પકાવ નાખવો પડશે, ક્યાં બોમ્બન લેવું પડશે
 એ આગળથી નક્કી કરી શકાતું નથી છતાં વિવિધ નતના અનુભવો-
 માધી પસાર થયા પછી ગુમગ્ગન જીવની વ્યક્તિને પરિરિચિતિની
 મળીગતાના અણુકેન્દ્ર કાલકાળો ઉદયવાની નરી સમજણ મળતી જાય
 છે બીજી પરિસ્થિતિમાં અથવા કાગનાસમાં પડેલી વ્યક્તિને મુંઝવે વિચારો

કરવાની અને ચિંતન કરવાની કેટલીક મેંઘી પળો ક્યારેક મળી જાય છે. કેટલીકવાર એના જીવનમાં નવી દેશો પહોંચી જાય છે. પણ ભુગ-
ર્ભવાસમાં ગ્રેહી વ્યક્તિને આવી કોઈ પળો સંપાદિત નથી. એતો
એકમાત્ર લક્ષતનાજ મધ્યવર્તી ખ્યાલમાં કેન્દ્રીત થયેલી હોય છે. અને
સમયના વહેવા સાથે એના નિર્ણયમાં એ વધુ મુક્તિ જાય છે.

શ્રીમતી અરુણા અસફળતા વિશે પણ આમજ બન્યું હતું.
'દિલ્હોડો' ના મહાસમ્રાટના હાથને વ્યવસ્થિત રૂપ આપના અને તેનું
ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવા પ્રાણ તેમણે જે જહેમન ઉઠાવી હતી એ માટે
તેઓ આજપણ ગર્વ રાખે છે. એ અગે જે બનાવો બન્યા તેની
જવાબદારી તેમણે ક્યારેય કબુલી નથી. અજસુવર્ગમાં આવની રાજ-
દારી પ્રતિષ્ઠા એમને જરાય જમની નથી. તેઓ લક્ષતના અગ્નિશ્વેત્ર-
માથી પસાર કરીને વગર આવે બહાર નીકળી આવ્યા છે. તાજેતરમાં
એમની મુક્તિ પછીના પ્રવેશનોમા એમના શ્રીમંજનો અગ્નિ ઉડે છે.

સરકારે જ્યારે એમની ધરપકડ માટે એમના ધરપર નોટીસ લગાવી ત્યારે તેઓ સંતાતા ફરતા હતા. નોટીસમાં અમુક વખતમાં સરકારના શરણે આવવાનું એમને ફરમાવ્યું હતું છતાં એમણે એ ફરમાનની અવગણના કરી, શરણે ગયા નહિ, પણ ભુમર્જવાસમાં જ છુપાઈ રહ્યા. તેમના ઘર તેમજ મોટરકારનો કબ્જો સરકારે લઈ લીધો. તેમની સામે ગણ આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા. એમના સાથીઓ-માંના કેટલાક જેલમાં પૂરાયા હતા. સરકારે એમની સાથે થોડાક પોતાના માણસો પૂરી શ્રીમતી અરુણાની ખાતમી મેળવવા ધણું પ્રયત્નો કરી જોયા પણ બધા વ્યર્થ નીવડ્યા. છુપીપોલીસના માણસો કરતાં અરુણાએન વધુ ચપલ નીવડ્યા.

જ્યારે અરુણાના માતૃશ્રી તેમના બહેન પૂર્ણિમાના ઘરમાં આખરી ખીમારીને ખીજાને પડેલા હતા ત્યારે સરકારી ગુપ્તચરોની તેમના ઉપર સતત ચાલુ રહેલી નજર ચુકવીને તેમણે પોતાની વૃદ્ધ માતાની આખરી મુશ્કાકાત લીધી હતી. પરંતુ સરકારી પોલીસ ખાતાની ચોવીસે કલાક તેમની પાછળ ચાલુ રહેલી શોધખોળને કારણે પોતાની માતાની અંતિમ ધડીએ તેમની પાસે રહી શક્યા નહતા. એમના ગુપ્તવાસ દરમ્યાન માતૃશ્રીનું અવસાન થયું હતું. તાજેતરમાં મૂકિત મળ્યા પછી જ્યારે તેઓ એમના ઘેર ગયા અને માતૃશ્રીના ઓરડામાં પથ મુક્યો ત્યારે એમની જુની ચાકરડી બસંતી દોડી આવી અને તેમના પગે પડી કહ્યું કે, ‘મા, નથી.’

આ શબ્દોએ શ્રીમતી અરુણાને પોતાનાં માતૃગૃહના જુનાં સંસ્મરણો તાળાં કરાવ્યા, અને એ બહાદુર નારી એક બાળકની માફક બસંતીને હાથ પકડી રડી પડી. અરુણા તેમના બહેન પૂર્ણિમા અને બસંતી લાંબો વખત સુધી આંખમાં આંસુઓ સહિત રતબધ જની હિલ્લાં રહ્યાં.

એમના લગ્નજીવનની ઘટના પણ એટલી જ વિરમવજનક લાગી
 છે. અરુણા એમના બહેન પૂર્ણિમાને ત્યાં શ્રી અસહ્યક્ષીને મળ્યા
 હતા અને ત્યાં જ એમની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ હતી. આ
 પ્રકારના પ્રીતિયોગ સામે કુટુંબનો વિરોધ તો હતો જ. એ કાંઈ
 વર્ણવવાની જરૂર ન હોય. શ્રી અસહ્યક્ષી મુસ્લીમ હતા અને અરુણા હતા
 હિંદુ. જોહામાં પૂરી એમની વયમાં પણ બહુ અસમાનતા હતી. છતાં
 અરુણા પ્રક્રમ રહ્યા. લગ્નની વિરુદ્ધ દાખની પણ સફાઈને લગીરે
 ગણ્યમરી નહિ. તેમ છતાં જેની સાથે પ્રીતની ગાંઠ બંધાઈ હતી તે
 પુરૂષને પરણવાનું જાજ માત્ર એમનાગાં હતું એમ નહિ, પણ આ
 પ્રકારના લગ્નને સફળ બનાવવા જેટલું સાણપણ સુદાં એમનામાં
 હતું. એમનું લગ્નજીવન ખૂબખૂબ સુખી છે. એમણે પોતે વારંવાર
 કહ્યું છે તેમ અસહ્યક્ષી કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે વિશાલહૃદયી પતિ
 હોઈ શકે જ નહિ. આ સર્વનો વિચાર કરીએ ત્યારે એમ નથી લાગતું
 કે ગાંધુની કુટુંબે એક નહિ, બે નહિ, ત્રણ તેજસ્વી નારીરત્નો
 અરુણા અસહ્યક્ષી, પૂર્ણિમા ખેનરજી, અને નંદિતા કૃપાલાની દેશને
 આપેલ છે ! અને દરેક પોતપોતાની રીતે જ્ઞાનવાન, શક્તિસંપન્ન,
 અપૂર્વ છે.

રાજેરાજની આ ચીજવસ્તુનો જવાબ વાગવાનો એક સુપ્રસાતે અરજીઓ નિશ્ચય કરી લીધો. પછી નો વડાપસોઈ સારુએ પુત્રવધૂને થોડાક વખતમાં જોટલું શીખવાડ્યું તે મુંગષ અને દેશના બીજા જંગલી ભાગોમાં રહેતા મિત્રોની ઠેકડી કરવા પૂરતું ધણું હતું. એ મિત્રોને તે અરજી વઘાવી ગયા.

૧૯૩૦ ને ૩૨ ની સવિનયગંગની લડતમાં અરજીને જોડવાસ મળેલો. ૧૯૪૦માં પણ મળેલો ૧૯૪૨ માં એવી સીકતથી એ ભાગી છૂટેલા કે જેની દિવ્યેને એમણે હાથનાથી આપી તે આપી.

અરજીને જોયનો આદ પહેલ પ્રથમ આખવા મળેલો, ત્યારે એક વસ્તુએ એમને બહુ વિસ્મયમાં ડુબાડેલા. જેલનું નામ લાહોર શી મેલ જેલ એવું હતું શા માટે શીમેલ-માલગોની જેલ? સ્ત્રીઓની અથવા બહેનોની જેલ એવું નામ શા માટે નહિ? આ પ્રશ્ને એમને ગંભીર રીતે વિચાર કરતાં કરી મૂક્યા હતા. ખચિત જ જેલને માનવજાતી સાથે કશીજ નિસ્થા નથી. પણ નોકરચાલીના વ્યાકરણના ગૂઢ બેઠો કાણ ઉઠેલી શક્ય છે?

૧૯૩૨ ની લડત વખતે જેલ ઉપરાંત રૂપિયા ૨૦૦ નો દંડ પણ એમના પર નાખવામાં આવ્યો હતો. દડ ન ભર્યો એટલે પોલીસને માટે અતિવિરલ કહી મકામ એવી માનસશાસ્ત્રીય વિચક્ષણતા એણે દાખવી. અરજીના પતિનું રાચરચીયું કે બેકની સિસક પર દાંચ લાવવાને બદલે ખૂબ કિંમતી એવી અરજીની કેટલીયે સાડીઓ પોલીસ ઉઠાવી ગઇ.

ત્યારે તેઓ દિલ્હીના ડીરક્રીકટ જેલમાં હતા ત્યારે રાજદ્વારી-કદીઓ પ્રત્યે નિષ્ઠુર વર્તીવ થતો હતો. એ પ્રશ્ન અંગે વિરોધ નગી ઉઠેલો. અરજી બહેને ત્યારે ઉપવાસ શરૂ કર્યા અને માદા પડ્યા તો-

પણુ છોડ્યા નહિ સત્તાધિકારીઓને આખરે રાજદ્વારી કેદીઓની માગણીઓને મંજુર થઈ જ છૂટકો થયો. પણ પછી એમણે પોતાની રીતે વેગ વાળી લીધુ. અરજીને તેમણે અનાવા જેવમા ખમેડ્યા એ સ્ત્રીઓની જોશ નહોતી પણ ત્યાં એકાતવાસ સેવાનો હતો.

નોંધપાત્ર બીના એ છે કે તે પછીના દશ વર્ષોમા વાદપ્રધાન રાજકારણી હોસાવુસીમા અરજીએ કરો જ ભાગ લીધો નહિ. મૂકિત દાજે રોજબરોજ જે પ્રયત્નો ચાલતા હતા તેનાથી પણ તેઓ વેગળા રહ્યા પરંતુ આ વર્ષો તે સાધનાના વર્ષો હતા. વાચન, અભ્યાસ, મનન અને માનસિક તોત્તનના એ વર્ષો હત. ખૂબ સમીપ જઈને મહાસભા સમ્યાની ત્રૂગીઓ એમણે નિહાળી નિહાળીને જોઈ લીધી હતી અને મૂકિત માટેની પદ્ધતિ અને કાર્યક્રમ માટે પોતાના વિચારો એમણે ધડવા માડ્યા હતા. 'હિંદમાંથી આત્મા ગત'ની લડતના ઠપગદિવ સોમા પોતાના નિર્ણયો અમલમા મુકવાનો એમને મોકો મળ્યો. તદુપરાત જયપ્રકાશ, અમ્યુત પંચવર્ધન, રામમનોહર લોહીયા જેવા અતિરથીઓની સાથે રહીને એગે ગમ કરવાનું આવ્યુ હતું પ્રસિદ્ધિમા નહિ તો બહાદુરીમાં તેમના જેવા જ બીજા સાથીદારો પણ મળ્યા હતા એ વખતે તેઓ પોતાના કર્તવ્યમા અડગ રહ્યા એટલું જ નહિ, પણ એમેરથી એમના કાર્યની તારીફ થવા માડી જોખમના જાન વિનાની વિગત હિંમતથી, અમાધારણુ નિર્ભયતાથી અને સંપૂર્ણ નિર્મમત્વથી એમણે હિંદના ઇતિહાસમા એક ગૌરવરણુ પ્રકરણુ ઉમેરાવ્યુ છે તેઓ કહે છે ' જૂગર્જવાસ છોડીને બહાર આવ્યા પછીના મારા પરિભ્રમણોમા દુ મણા કિમતી પાયો જણી છુ લોકો સામનાની લડત લડીને, સ્વઅપ્તતાથી હાત્તની સત્તાની અવમણના કરી આઝાદી મેળવવા મયે છે "

તેમના મુત્રો આપણે ધારીએ છીએ એટલાં અર્થદીન નથી.

એમાં તમને ઈચ્છાનું પ્રતિબિંબ જણાશે :તેઓ પોતાના નેતાઓના નામના સુત્રો પોકારે છે. 'ગાંધીજી કી જય'ના નાદ તેઓ શરૂઆતમાં તથા અંતમાં કરે છે. આ બંને વચ્ચે સુભાષભાણુ, જવાહરલાલ, રાહ- નવાજ, અને સહબલના નામની જય આવે છે. પરંતુ '૪૨ ની ક્રાંતિના શહીદો તેમના વધુ પ્રીતિપાત્ર જણાય છે, કારણ કે તેઓ અને આ શહીદો તેમના પોતાના જ સગાસંબંધીઓકે લોકીના છે.

‘જો પ્રચારનો અર્થ જ્ઞાન ફેલાવવાનો થતો હોય, અને આપણે માનતા હોઈએ કે દરેક માણસને સાહિત્યદ્વારા નહિ, પણ ભાષણોદ્વારા આપણી યોજનાઓના સમાચાર મળવા જોઈએ, તો ભણીતા કાર્ય- કરોની મુસાફરીની બહેરાત કરવામાં માત્ર આવવા જવા ઉપરાંત બીજો હેતુ રહેલો છે.

ટોળાંની ઉત્સાહધેણી, શીરબંધાર, દર્શન કરવાની પડાપડી અને પગે પડવાની ટેવ હમણાં હમણાં વધી છે. આ સામે નેતાઓના વિરોધ ઉઠાવવાનો અને લોકોને ઉપકો આપવાનો અધિકાર છે. એ ખરૂં છે કે સાચી શિસ્ત અને મામાનિક કીમત સમજાવી જોઈએ. પણ કહેવત નથી કે, “સૌ સૌનો વખત હોય છે?” જ્યારે બહુ વખતથી જોયા ન હોય એવા નેતાઓ મુસાફરી કરે ત્યારે સામાન્ય માણસો ગાડી આગળ ધસી જઈ તેમનાં દર્શન માટે શીરબંધાર કરે છે. શું તેમ કરવાનો તેમને હક્ક ન હોઈ શકે? જો તેમની લોકો તરફથી કરાતી હિમા-યતોમાં જનતા સાથે ન પૂરાવે તો મહાનમાં મહાન બક્તિઓ પણ કેવી દાસ્યાસ્પદ દશા અનુભવે?”

બે મહિનાઓ માટે દિલ્હી આજે મગરૂમ છે. ખરી રીતે તો આ દેવીઓ હિંદ માટે મગરૂની સમાન બનેલ છે બન્નેએ પોતાની યુવાવસ્થાથી જ રાષ્ટ્રીય કાર્ય આગલી દીધુ હતુ આ બન્ને દેવીઓ પૈકી શ્રીમતી સત્યજીતી પરલોક સંસ્કારા છે, ત્યારે શ્રીમતી અરૂણા અસદુલ્લા પુનઃ પ્રગટ થયા છે.

૧૯૪૨'ની ૬ મી ઓગસ્ટના આગેવાનો બાદ તુરત જ શ્રીમતી અરૂણા ગાયબ થઈ ગયા હતા અડવાડિયાઓ સુધી તેઓ દિલ્હીમાં ગયા હતા અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓએ કરેલી સામુદાયિક ધરપકડો બાદ પણ મૂકા ગયેલા કાર્યકરોમા સગળ અદિસક પ્રતિબદ્ધ યોજનાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. વિદ્યાર્થીવર્ગમા એમણે નરી એનના પ્રગટાની હતી દિલ્હીના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓમાથી એમણે કાર્યકરોની ઝોક સગસ દુકડી ઉભી કરી હતી આ સમાહો દરમ્યાન કોઈ શ્રીમતી અરૂણાને મળતું નહોતુ પરંતુ એમનો પ્રભાવ, પ્રેરણા અને દોરણી દિલ્હીના વિવિધ અદિમાત્ર દેખાવોમા જોઈ સમતી હતી.

જેરીસ્ટર અસહ્યલીને ન્યારે કાગામરમાથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ત્યારે પોલીસ સત્તાવાળાઓએ સ્વાભાવિક રીતે શંકા સેરી કે શ્રીમતી અરુણા પોતાના પતિને મળવાનો પ્રયાસ કરશે, આ ધારણાને કારણે એમણે ઘણી જ હાત્યારપદ શ્રુતો અને મૂર્ખાઈઓનું પ્રદર્શન કર્યું.

શ્રી. અસહ્યલી ન્યારે દિન્દીયા વિવિગ્ન દરખીતાનમા હતા, ત્યારે શ્રીમતી અરુણા અત્યારે પોતાના પતિને મળી રહ્યા છે એવી બેફાદી આતમી પરથી પોલીસે વિવિગ્ન દરખીતાન પર આકરમીક છાપો લગાવ્યો હતો. પોલીસ ન્યારે દરખીતાનમાં આવી પહોંચી ત્યારે એમને ખબર પડી કે શ્રી અસહ્યલીને મળના આવ્યા હતા તે મહિલા શ્રીમતી અરુણા નહિ, પણ એમની નાની બહેન શ્રીમતી પૂર્ણિમા બેનરજી હતી.

એક ચમરાક પોલીસ અધિકારીના મગજમા એવું બુલું લગ્યું કે શ્રીમતી અરુણાએ પોતાના રામાન્સમા નવીન તત્વનો ઉમેરો કર્યો છે, અને તેઓ નર્સનો પોલાક પહેરીને પોતાના પતિની સુશ્રુષા કરી રહ્યા છે. શ્રી અસહ્યલી સાથે વિમાનમા મુગઈથી સીમગા ગયેની નર્સ ખરેખર નર્સ હતી કે બીજી કાંઈ તેની ખાતરી કરવા માટે સીમયામાં ભારે ધમપગડ કરવામા આવી હતી ઉપરે એક પ્રપચદારા આ નર્સનું માપ પણ લેનામા આવ્યું. અને પોલીસને ન્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું કે શ્રીમતી અરુણાની ઉચ્ચાઈ કમતા આ નર્સની ઉચ્ચ થોડાક ઇંચ ઓછી હતી ત્યારે જ ગોને નિરાત વળેલી.

સૌથી વધારે ઘણાપાત્ર એવો દેખાવ તો વાઈસરોયજનના એક અધિકારીએ કર્યો હતો એમણે એ જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો કે શ્રી. અસહ્યલીની સાથે એમના મિત્ર શ્રી બીમાણીના પત્ની તરીકે રહેતાં મહિલા ખરેખર શ્રીમતી બીમાણી છે કે શ્રીમતી અસહ્યલી ?

એક સુદ્ધિયુક્ત પ્રપચ્છારા વાઈસરોય જાનના આ અફસરે એક ચા-પાન સમારભ પ્રમજે શ્રીમતી બીમાણીની સન્મુખે મેક લીધી, અને પોતાના ખીન્સામાની શ્રીમતી અફસારની તત્વીગ સાથે શ્રીમતી બીમાણીના અહેગને સગખાવતા એને જ અખ્યામચુ થઈ અને જાણાય કે જો કાઈના પશુ અહેગઓ સંપૂર્ણ રીતે સમાન હોય તો તે શ્રીમતી બીમાણી અને શ્રીમતી અસફઅનીના છે ફગે માત્ર એટલે છે કે શ્રીમતી બીમાણી શ્રીમતી અસફઅની મરતા બે ઈચ હિયા છે

શ્રીમતી અસફઅની પોતાની મહાન સાહસમ્યા જો ક્યારેય પશુ કહેવાના હોમ તો તે ધણી જ ગસિક અને વિશ્વની એક અમૂતપૂર્વ કથા ખનશે

આપણામાના ફેટલાકને એમને મગવાનું તથા તેમની એ મહા કથાના અમુક જાગને જાણવાનું સફલામ્ય સાપડ્યુ હશે. પરંતુ એમ છતાં હજુએ એ એવી કથા છે કે જેને એમના સિવાય બીજુ કોઈપણ ઉત્તમ રીતે ગજુ કરી શકે એમ નથી

ત્રણ વર્ષની યાતના, જાયાનક સાહસ, સખત કામ તથા મહા મુશ્કેલીઓ, અત્પ આનદ અને અનેક નિરાશાઓની એ ચક્ષાવાયેલી સખત લડતની આ એક વીગન ગાથા છે એમના જેવી દ્વિમતવાન અને સહનશીન વ્યક્તિ જ આવા ઘેરા અધમગ્નર્થા, ત્રણ ત્રણવરોમાંથી સફળ રીતે છૂટી શકે, અને છતાંયે અહેગ ૫૦ યાતનાની એક રેખા-પશુ ન દસાવે.

તાજેતગર્મા સ્વાતમ્ય દિનની પ્રથમ અગતિ તરીકે દિલ્હી કમીશરે આ મદિયા સામેનું ધરખંડનું વોરટરદ ક્યું તેમની સામે જે આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમા બે મુખ્ય હતા. એક વાધામયું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો અને બીજો દસાવેના સમય દરમ્યાન સરકારને યગે ન આવવાનો

એમના છૂટકારાના સમાચાર દેશમાં વીજળીવેગે ફરી વલ્યા. પ્રથમ તેઓ કથકતા ગયા અને ત્યાંથી વિમાન માર્ગે સ્વાતંત્ર્ય દિનની ઉજવણી નિમિત્તે દિલ્હી ગયા હતા. જનતાએ આ જન્મે સ્વર્ગાએ એમને ઉમંગકામેર વધારી લીધા હતા. ભારતની બાળવાખોર પુત્રી સામ્રાજ્ય વર્ધનો શુભચાસ ભોગવી ફરીવાર જનતા જનાર્દનમાં બાળવા છૂટી થઈ હતી.

એમણે જનતાની આગેવાની હાઈ લોકકક્ષાતિની લડન ચલાવી સરકાર કનેથી સત્તા ખુંચવી લેવામાં જે થોડીધણી સફળતા મેળવી હતી, એવા અરૂણાબેન જૂની ધરેડનું ગળકારણ પસંદ ન કરે એ દેખીતું છે. અઘાતવાસમાંથી વાગ્તવિક જીવનના ધનકાગમાં પ્રવેશ્યા પછી તેઓ પોતાની નવી જવાહરીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સભાન અને જામત છે. હતાં ગાંધીજી કહે છે તેમ એમણે વાણીનો સંયમ રાખવો જોઈએ. એમની હવે પછીની પ્રવૃત્તિઓ બહુ પ્રેક્ષણીય હશે. લોકકક્ષાતિની આ બાળવાખોર પુત્રીને હું વંદના કરું છું.

હજારો પુલોની ખુશખબરી મધમધતું
સરનાઈટથી માંડી સામાન્ય શ્રમજીવી
સુધી દરેક વર્ગમાં વપરાતું

[રજિસ્ટર્ડ]

વ ર લ ડ ર

પ્રાણી

જન

વ. ર. લ. ડ. ર;

બુની હનુમાન ગલી, સુબધ, ૨

આઝાદ હિંદનું ઘડતર ઘડતા ચારિત્ર ગ્રંથો

શ્રીમતી અરૂણા અસફઅલીનું

છવનચરિત્ર મહાત્મા ગાંધીજીએ જેમને બળવાખોર હોવા છતાં પુત્રી માની છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ જેલમાંથી મુક્ત થતાં સોથી પ્રથમ જેમની આઝાદીની તમન્નાને અભિનંદન આપ્યા હતા તેમજ અનેક વીરતાભર્યા બૂગર્ભવાસના પ્રસંગો અને ચિત્રો સાથે

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

નેતાજી

આઝાદ હિંદનો સંદેશ સુવ્યાવૃત્ત અધ્યયન સંસ્થા પ્રકાશન ૧૮ પ્રાસંગિક તસ્વીરો સાથે

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ વી પી. ૦-૬-૦

મોલાના અબુલ કેલામ આઝાદ

મહાત્મા ગાંધીજીના સહસ્યમંત્રી શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ લખેલ છપનચરિત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી હરિજન બંધુના તંત્રી શ્રી ચંદ્રચંદર શુક્લે કરેલ છે.

કિં. રૂ. ૨-૮ વી. પી. ૦-૬-૦

રણચંડી કેપ્ટન લક્ષ્મી

આઝાદ હિંદ ફોજની ઝાંતીની રાણી ટુકડીની વીરાંમના કે લક્ષ્મીના, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈના પરાક્રમે ચાલ કરાવે તેવા અબૂતપૂર્વ પરાક્રમેની યશગાથા

કિં. રૂ. ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

ભારતની એકતા

પંડીત જવાહરલાલ નહેરૂનો ગુજરાતીમાં પ્રગટ થતો છેલ્લામાં છેલ્લો નવો શ્રદ્ધ

કિં. ૨-૮-૦ વી. પી. ૦-૬-૦

જવાહર કેમળા

પંડીત જવાહરલાલની બાલ્યાવસ્થાથી શરૂ કરી આજ-દીન સુધીના તેમના છવનની ઝરમર, તેમણે તથા કેમલા નહેરૂએ દેધ ખાતર આપેલા લોગો અને ત્યાગની અમરકથા

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ૬ આના

ભારતજનની હસ્તુરબા

ભારત માના હસ્તુરબાનું સંપૂર્ણ છપનચરિત્ર

કિં. ૧-૮-૦ વી. પી. ૬ આના

પૂણ્યલોક ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનને આત્મકથા દ્વારા ઓળખ્યું
આ પુસ્તકદ્વારા ગાંધીજીને જગતના મહાન પુરૂષો કેવી રીતે
પીછાને છે તે જનાવોને પ્રસંગોદ્વારા દર્શાવાયું છે.

કિંમત રૂ. ૪-૪-૦ વી. પી. ૮ આના

ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગો

શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ અનુવાદીત આ તદ્દન નવા
અંશમાં ગાંધીજીની આત્મકથામાં ન આવેલ એવા પુષ્કળ
પ્રસંગો આપવામાં આવેલ છે પુષ્કળ ચિત્રો સાથેનું પુસ્તક.

કિ. ૨-૪-૦ વી. પી. ૬ આના

ગાંધીજીના સમાગમમાં

ગાંધીજીની આત્મકથામાં અને તેમના લખાણોમાં
આવ્યા નથી તેવા અનેક પ્રમાણભૂત પ્રસંગો ત્રીસ વ્યક્તિ-
ઓના મૌલિક લેખો આ અંશમાં શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લે
સંગ્રહ કરેલ છે

કિ. ૨-૮-૦ વી. પી. ૬ આના

ગાંધીજીને જગવંદના

સ્વામી આનંદની પ્રસ્તાવનાવાળા આ પુસ્તકમાં જગ-
તની મહાન વિભૂતિઓ ગાંધીજીને વંદના કરે છે સર સ્વામી-
કૃષ્ણન સર્વપલ્લીના આ અંશનો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લે શુભ-
રાત્રીમાં સરળ અનુવાદ કરેલ છે.

કિં. રૂ. ૩ વી. પી. ૬ આના

ગાંધીજી સાથે અઠવાડિયું

જગપ્રસિદ્ધ અમેરીકન પત્રકાર હુઠ ફીચર ગાંધીજી

સાથે જોઈ અઠવાડીયું સેવાશ્રામમાં રહેલા તે મુલાકાતમાં
વાર્તાલાપનો શ્રી ચંદ્રચંદર શુક્લે સરળ ભાષામાં ગુજરાતી
અનુવાદ કરેલ છે કિં. રૂ. ૨ વી. પી. ૫ આના
ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા

૧૯૩૧ માં જ્યારે ગાંધીજી બીજી ગોળમેજી પરિષદ
વખતે વિલાયત ગયેલા તે વખતનો અહેવાલ આપતું પુસ્તક
ગાંધીજીની હીનચર્યા તથા કેટલાક રસિક પ્રસંગ વર્ણવેલો, તથા
ગાંધીજીએ લીધેલી મહર્ષિ રામચંદ્રલાલ તેમજ પાંચમા જ્ઞાપીર્ણની
મુલાકાતોના વર્ણન સહિત

કિં. રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ૫ આના

ભારતનો વારસો

સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના આ નવા ગ્રંથનો અનુ-
વાદ શ્રી ચંદ્રચંદર શુક્લે કર્યો છે કિં. રૂ. ૨-૪-૦
વિજયાલક્ષ્મી પંડીત

પંડીત જવાહરલાલ નહેરૂના બહેન વિજયાલક્ષ્મી પંડી
તનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર તેમજ અનેક જીવન પ્રસંગો
કિં. રૂ. ૩-૦-૦

મજવાનું સ્થળ

એન. એમ. ઠંકરની કંપની

પ્રાસેલ્સ

૧૪૦ પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ

પન્થિયન

મુબાઈ ૨